

НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ
ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК
УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ
ПРОБЛЕМ
ВИХОВАННЯ

ГРОМАДЯНСЬКІ ЯКОСТІ ПІДЛІТКІВ:

теорія
і практика
становлення

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ

**ГРОМАДЯНСЬКІ ЯКОСТІ
ПІДЛІТКІВ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА
СТАНОВЛЕННЯ**

Монографія

Крипівницький-2018

УДК 37.017.4:37.018.32-057.874

ББК 74.200.504:74.200.64

Г 86

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту проблем виховання
НАПН України (протокол № 4 від 26.04.2018 р.)*

Рецензенти:

Канішевська Л. В. – доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії виховання в сім'ї та закладах інтернатного типу Інституту проблем виховання НАПН України.

Кравець С. Г. – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії дистанційного професійного навчання Інституту професійно-технічної освіти НАПН України.

Авторський колектив:

Алексєєнко Т. Ф. (р. 1.3), *Грітчина А. І.* (р. 1,1; 1,4; 1,5),

Карпушевська Л. Р. (р. 3.1), *Роговець О. В.* (р. 1.2; 3.2; р. 3.3).

Г 86   **Громадянські якості підлітків: теорія і практика становлення** : монографія / [Грітчина А.І., Алексєєнко Т.Ф., Карпушевська Л.Р., Роговець О.В.] / за заг. ред. А.І. Грітчиної. – К. – Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. – 136 с.

ISBN 978-966-189-463-0

У монографії представлено теоретичне обґрунтування процесу становлення громадянських якостей підлітків інтернатних закладів. У роботі подається науково-методичне забезпечення формування громадянських якостей (громадянської відповідальності, громадянської правосвідомості, громадянської ініціативності).

Видання адресовано науковим і практичним працівникам системи освіти, педагогічним працівникам інтернатних закладів, аспірантам, студентам.

УДК 37.017.4:37.018.32-057.874

ББК 74.200.504:74.200.64

ISBN 978-966-189-463-0

© Інститут проблем виховання, 2018

© ТОВ «Імекс-ЛТД», 2018

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ I. Теоретичні основи становлення громадянських якостей підлітків інтернатних закладів	8
1.1. Формування громадянської відповідальності підлітків інтернатних закладів	18
1.2. Формування громадянської правосвідомості підлітків інтернатних закладів.....	28
1.3. Формування громадянської ініціативності підлітків інтернатних закладів.....	42
1.4. Особливості формування громадянських якостей підлітків інтернатних закладів в період реформування інтернатних закладів.....	60
1.5. Стан сформованості громадянських якостей підлітків інтернатних закладів	72
Висновки до Розділу I	86
Розділ II. Експериментальна перевірка ефективності педагогічних умов формування громадянських якостей підлітків інтернатних закладів	87
2.1. Характеристика педагогічних умов формування громадянських якостей підлітків інтернатних закладів	87
2.2. Зміст, форми та методи формування громадянських якостей підлітків інтернатних закладів.....	102
2.3. Аналіз результатів наукового дослідження	123
Висновки до Розділу II	132
Висновки	134

ВСТУП

В умовах незалежності та на етапі становлення громадянського суспільства в Україні надзвичайно важливим і невідкладним завданням сьогодення стає виховання свідомого громадянина, патріота, активної, творчої особистості, яка здатна будувати рівноправні стосунки з державою, дотримуючись нормативно-правових норм закону, – з одного боку, та вмінням реалізовувати себе з позиції громадянина, – з іншого.

Актуальність громадянського виховання дітей та молоді зумовлюється процесом консолідації та розвитку українського суспільства, сучасними викликами, що стоять перед Україною і вимагають подальшого вдосконалення системи громадянського та національно-патріотичного виховання, оптимізації державної політики у зазначеній сфері.

Особливо ваговою проблема становлення громадянських якостей підлітків є для вихованців інтернатних закладів, оскільки більшість з них – це педагогічно занедбані діти з негативним життєвим досвідом, яким властиві проблеми як особистісного так і міжособистісного характеру: почуття соціальної відчуженості, несформованість внутрішньої позиції, конформізм у поведінці, невпевненість у собі тощо.

У переважній більшості інтернатних закладів спостерігаються негативні тенденції до надмірної опіки дітей, яка знижує особистісну і соціальну активність, нівелює необхідність вироблення власної позиції, ставлення до тих чи інших питань та висловлення власної думки. Сфера життєдіяльності вихованців обмежена рамками навчального закладу, що збіднює соціальний досвід дітей. Жорстока регламентація поведінки, постійні вказівки дорослих значно послаблюють в учнів необхідність в організації власного життя, праці, розподілу часу та інше, що позбавляє необхідності самостійно планувати, здійснювати і контролювати свою поведінку. Як наслідок – у вихованців культивуються споживацькі настрої. Виходячи зі стін інтернату, випускники не мають адекватного уявлення про свої громадянські права та обов'язки, не усвідомлюють своє місце у суспільстві, не здатні до прояву громадянської відповідальності та ініціативності.

На розв'язання проблем забезпечення прав дитини, соціального захисту дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування спрямовані такі документи: Конвенція ООН про права дитини (1997), Конституція України (1997), закони України «Про освіту» (2017), «Про загальну середню освіту» (1999), «Про охорону дитинства» (2001), «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (2005), «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року» (2009), Національна доктрина розвитку освіти (2002), Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти (1996); Укази Президента України «Про затвердження комплексних заходів щодо профілактики бездоглядності та правопорушень серед дітей, їх соціальної реабілітації в суспільстві» (1998), Державна цільова програма реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (2007).

Нагальна потреба у вихованні громадянських якостей учнівської молоді зафіксована у низці законодавчих документів: Указі Президента України «Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки» (2015), Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності (2000), Концепції національно-патріотичного виховання молоді (2009), Концепції «Нова українська школа» (2016), Національній програмі виховання дітей та учнівської молоді (2004), Основних орієнтирах виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів (2011). Перед освітянами нашої держави постає завдання формування готовності старшокласників до життєдіяльності на засадах демократичних цінностей та громадянської активності й ініціативності, що сприятиме духовному оновленню української нації.

Перед інтернатними закладами нового типу стоїть завдання сформувати активну, самостійну особистість, наділити її певним комплексом громадянських якостей, які б дозволили їй успішно й гідно самореалізуватися як громадянину України – європейської держави.

Результати аналізу практики виховної роботи у закладах інтернатного типу підтверджують, що проблемі становлення громадянських якостей вихованців інтернатних закладів не надається належної уваги, оскільки відсутня системність у роботі, переважають вербальні форми й методи виховання тощо. Отже, виникають суперечності між:

- об'єктивною потребою сучасного суспільства у становленні громадянських якостей вихованців інтернатних закладів та недостатньою розробленістю теоретичних основ формування та розвитку цих якостей;
- суспільною значущістю проблеми становлення громадянських якостей підлітків, що виховуються в інтернатних закладах, та неефективною практичною організацією цього процесу;
- значним потенціалом виховної роботи щодо становлення громадянських якостей вихованців інтернатних закладів та його недостатнім використанням в практиці зазначених установ;
- необхідністю професійної підготовки педагогів інтернатних закладів до відповідної виховної роботи та недостатньою розробленістю змісту, форм і методів такої діяльності.

У вітчизняній педагогічній науці останніх десятиліть спостерігається своєрідний сплеск інтересу до громадянської проблематики і пов'язане з цим суттєве збільшення кількості емпіричних досліджень, у яких пропонуються різні шляхи і моделі формування громадянських якостей учнівської молоді.

У наукових дослідженнях значною мірою висвітлено теоретичні засади формування громадянської культури учнів загальноосвітньої школи (М. Бабкіна, П. Вербицька, П. Волошин, Н. Дерев'яно, Ю. Завалевський, П. Кендзьор, Г. Ломакіна, Л. Рехтета, І. Сахневич), формування громадянськості як провідної риси особистості (І. Василенко, П. Волошин, О. Докукіна, М. Задерихіна, В. Мазай, М. Рудь, О. Стаднік, Н. Чернуха); формування громадянських цінностей і ціннісних орієнтацій школярів (Л. Корінної, Л. Крицької); виховання громадянина в його психолого-педагогічному і народознавчому аспектах (Я. Журицького П. Ігнатенко,

Н. Косарева, Л. Крицько, А. Панчук, С. Позняк, В. Поплужний, О. Стаєнна, І. Тисячника); патріотичне виховання учнів (М. Вишняк, С. Грушеватий, К. Журба, В. Костюк, В. Коваль, К. Чорна та ін.).

Зазначені проблеми ставали предметом аналізу вчених близького зарубіжжя (Г. Анісімова, А. Апохін, М. Матіс, Т. Рюлькер, С. Наумабаєва, М. Тайчінов) та дальнього зарубіжжя (У. Баррей, Дж. Дьюї, Л. Колберг, П. Наторп).

Досліджувалася зокрема проблема формування громадянської компетентності майбутніх учителів предметів гуманітарного циклу (М. Михайліченко); особливості формування громадянських якостей старшокласників в умовах полікультурного регіону (М. Рудь); питання формування громадянської самосвідомості старшокласників засобами символіки народного мистецтва України (О. Красовська); теоретичні засади формування громадянської культури учнів (Н. Дерев'янку); організаційно-педагогічні засади громадянської освіти старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи (П. Вербицька); шляхи громадянського виховання учнів основної школи в позаурочній діяльності (Л. Рехтета), громадянське виховання старшокласників у процесі історико-краєзнавчої діяльності (О. Кошолоп).

У підлітковому віці відбувається потужна соціалізація особистості, визначення цінностей, формування планів на майбутнє, тому особливо важливо прищепити підлітку громадянськість у той період, коли він ще вчиться у школі, тому що від того, як працюватимуть освітяни у цьому напрямку, значною мірою залежить майбутнє нашої держави.

Зміст монографії спрямований на осмислення сутності і змісту становлення громадянських якостей підлітків інтернатних закладів. Значна увага приділяється пошуку інноваційного змісту, форм і методів роботи з учнями, спрямованих на формування у них громадянської відповідальності, громадянської правосвідомості та громадянської ініціативності. Зважаючи на сучасний стан реформування освіти України та реформування системи інтернатних закладів загалом, обґрунтовано проблеми, форми і методи роботи з вихованцями інтернатних закладів.

Розділ I.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ ЯКОСТЕЙ ПІДЛІТКІВ ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДІВ

Актуальність громадянського виховання дітей та молоді зумовлюється процесом консолідації та розвитку українського суспільства, сучасними викликами, що стоять перед Україною і вимагають подальшого вдосконалення системи громадянського та національно-патріотичного виховання, формування у молодого покоління почуття патріотизму, відданості Батьківщині й водночас відчуття належності до світової спільноти.

Особливо ваговою проблема становлення громадянських якостей є для вихованців інтернатних закладів, оскільки більшість з них – це педагогічно занедбані діти з негативним життєвим досвідом, яким властиві проблеми як особистісного так і міжособистісного характеру: почуття соціальної відчуженості, несформованість внутрішньої позиції, конформізм у поведінці, невпевненість у собі, пасивність тощо. Зазначені чинники, безперечно, впливають на становлення громадянських якостей вихованців і вимагають їх урахування у побудові виховного процесу в умовах закладу інтернатного типу.

Потреба формування громадянських якостей учнівської молоді зафіксовані у низці законодавчих документів: Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття»), Основних орієнтирах виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів (2011), Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді, Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки (2015), Концепції «Нова українська школа» (2016), Державній цільовій соціальній програмі «Молодь України» на 2016-2020 роки (2015). У світлі цього громадянське виховання і, зокрема, формування громадянських якостей є важливим стратегічним напрямком сучасної державної політики.

У наукових дослідженнях значною мірою висвітлено різні аспекти формування громадянських якостей особистості. Філософ-

ський аспект громадянської освіти розкрито у працях Г. Білонова, П. Гольбаха, Г. Сковороди; психологічне обґрунтування проблеми виховання громадянина здійснено Б. Ананьєвим, І. Бехом, Л. Божович, М. Боришевським, М. Левітовим, К. Платоновим та ін.; педагогічні основи виховання громадянських якостей відображено в наукових доробках П. Вербицької, О. Вишневецького, Т. Загородньої, П. Ігнатенко, О. Кононко, Л. Крицької, Н. Рогальської, М. Рудь, С. Русової, В. Сухомлинського, О. Сухомлинської, К. Ушинського та ін.; народознавчі аспекти проблеми розкрито в працях Л. Артемової, А. Богущ, Г. Ващенко, В. Войтенко, Л. Калуської, Н. Лисенко, Ю. Руденка, В. Скуратівського, М. Стельмаховича та інших дослідників.

Велика увага сьогодні приділяється практичному вирішенню проблеми громадянського виховання, а саме розробленню методичного забезпечення громадянського виховання, насамперед: О. Пометун «Ми – громадяни України», «Кроки до демократії»; Дем'янюк Т. «Інноваційні технології громадянського виховання учнівської молоді»; Рацул О. «Виховання громадянськості у студентів»; Буров С. «Виховуємо людину і громадянина»; Кендзор П. «Як бути громадянином України: педагогічні технології громадянського виховання»; Олексін Ю. «Навчання вітчизняній історії як засіб формування рис громадянськості старшокласників»; Дерев'яно Н. «Формування громадянської культури особистості школяра» тощо.

Зазначені проблеми ставали предметом аналізу вчених близького зарубіжжя (Г. Анісімова, А. Апохін, М. Матіс, Т. Рюлькер, С. Наумабаєва, М. Тайчінов) та дальнього зарубіжжя (Дж. Дьюї, Л. Колберг, П. Наторп та ін.).

Водночас не стала предметом спеціального дослідження проблема становлення громадянських якостей вихованців інтернатних закладів.

Зважаючи на особливості категорії вихованців та виховне середовище інтернатного закладу, у контексті нашого дослідження важливим є положення про те, що ефективність виховання залежить від багатьох чинників, які впливають на розвиток особистості: цілеспрямованих і стихійних впливів, умов соціального

середовища тощо. Також ми звертаємо увагу на вагомість взаємозв'язку виховання громадянських якостей особистості із процесом її соціалізації. Адже процес громадянського виховання акумулює у собі увесь спектр соціалізації людини, її міжособистісну взаємодію та інтеграцію у місцеву спільноту [2, с. 48].

Слід зазначити, що соціалізація особистості в умовах інтернатного закладу має певну специфіку. У переважній більшості шкіл-інтернатів спостерігаються негативні тенденції до надмірної опіки дітей, яка знижує особистісну і соціальну активність, нівелює необхідність вироблення власної позиції, ставлення до тих чи інших питань та висловлення власної думки. Сфера життєдіяльності вихованців обмежена рамками навчального закладу, що збіднює соціальний досвід дітей. Характерна інтернатному закладу регламентація поведінки і діяльності учнів, обмеженість комунікативного кола послаблюють у них необхідність в організації власного життя, самостійного планування і здійснення своєї життєдіяльності, визначення кола інтересів і спілкування. Як наслідок, у вихованців культивуються споживацькі настрої. Випускники інтернату не мають адекватного уявлення про свої громадянські права та обов'язки, не усвідомлюють своє місце у суспільстві, не здатні до прояву громадянської відповідальності та ініціативності.

Як наголошує І. Бех, підлітковий вік є одним з найскладніших періодів розвитку для людини. Незважаючи на коротку тривалість, він визначає подальше життя індивідууму через формування якостей характеру, ціннісних орієнтацій, вольових властивостей [1, с. 17].

Вивчаючи становлення сиріт підліткового віку, А. Мудрик визначив проблемні питання їх підготовки до самостійного життя: невміння спілкуватися з людьми поза установою; низький рівень соціального інтелекту, що заважає розуміти суспільні норми, правила, необхідність відповідати їм; слабо розвинене почуття відповідальності за свої вчинки; споживацька психологія у ставленні до близьких, держави, суспільства; несформованість вольової сфери, життєвих планів та цінностей; потреба в задоволенні тільки первинних потреб (їжа, одяг, житло, розваги); низька со-

ціальна активність, бажання бути непомітним, не привертати до себе увагу [4, с. 47].

Результати аналізу практики виховної роботи у закладах інтернатного типу підтверджують, що проблемі становлення громадянських якостей вихованців інтернатних закладів не надається належної уваги, оскільки відсутня системність у роботі, переважають вербальні форми й методи виховання тощо. Отже, виникають суперечності між:

- об'єктивною потребою сучасного суспільства у становленні громадянських якостей вихованців інтернатних закладів та недостатньою розробленістю теоретичних основ формування та розвитку цих якостей;
- суспільною значущістю проблеми становлення громадянських якостей учнів, що виховуються в інтернатних закладах, та неефективною практичною організацією цього процесу;
- значним потенціалом виховної роботи щодо становлення громадянських якостей вихованців інтернатних закладів та його недостатнім використанням в практиці зазначених установ;
- необхідністю професійної підготовки педагогів інтернатних закладів до відповідної виховної роботи та недостатньою розробленістю змісту, форм і методів такої діяльності.

Перед інтернатними закладами нового типу стоїть завдання сформувати активну, самостійну особистість, наділити її певним комплексом громадянських якостей, які б дозволили їй успішно й гідно самореалізуватися як громадянину України – європейської держави.

Реалізація цього завдання вимагає визначення концепції дослідження, яка включає три взаємопов'язані компоненти: теоретичний, методологічний і технологічний концепти.

Теоретичний концепт визначає систему ідей, концепцій, вихідних категорій, дефініцій, умов становлення громадянських якостей особистості, без яких неможливе розуміння сутності і структури поняття «громадянські якості», виокремлення основних громадянських якостей, з'ясування особливостей їх формування в умовах закладу інтернатного типу.

Методологічний концепт відбиває взаємозв'язок та взаємодію різних підходів до вивчення проблеми становлення громадянських якостей вихованців інтернатних закладів.

Технологічний концепт передбачає визначення, обґрунтування та експериментальну перевірку педагогічних умов становлення громадянських якостей вихованців інтернатних закладів, написання монографії, методичних рекомендацій, проведення семінарських занять, організації науково-дослідної роботи в експериментальних закладах освіти тощо.

На сучасному етапі розвитку української держави громадянське виховання дітей, поєднуючи гуманістичні основи виховання особистості та надбання народної педагогіки, розглядається в контексті демократизації освіти та визначається як система цілеспрямованого педагогічного впливу на особистість з метою виховання основ громадянських якостей учнів (І. Бех, М. Вишняк, С. Грушеватий, К. Журба, В. Кириченко, В. Костюк, В. Коваль, Ж. Петрочко, К. Чорна та ін.).

Аналіз сучасних наукових досліджень стосовно становлення громадянських якостей особистості (І. Василенко, П. Вербицька, П. Волошин, О. Докукіна, М. Задерихіна, Л. Канішевська, В. Мазай, М. Рудь, О. Стаднік, Н. Чернуха) дозволив зробити висновок про те, що саме поняття «громадянські якості» досить різноаспектне, і найчастіше трактується через визначення громадянськості.

Так громадянськість особистості розглядається як інтеграційна системна властивість, що характеризується сформованими суспільно значущими громадянськими якостями, які набуваються у процесі взаємодії внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки та зовнішніх стосунків особистості впродовж її життєдіяльності, самоактуалізації та самореалізації [8, с. 23]. Таким чином, громадянськість утворюється сукупністю громадянських якостей.

Основними елементами громадянськості визначаються «моральна і правова культура, яка виражається в почутті власної гідності, внутрішньої свободи особистості, дисциплінованості, в повазі й довірі до інших громадян і до державної влади, особистості, здатної виконувати свої обов'язки в гармонійному по-

еднанні патріотичних, національних та інтернаціональних почуттів» [3, с. 75].

Громадянська вихованість як результат процесу громадянського виховання представляє сукупність стійких якостей особистості, яка визначає її здатність активно діяти задля держави, інших людей, природи, самого себе на основі сформованих знань громадянсько-спрямованості і громадянських ставлень [7, с. 23]. Отже сформованість громадянських якостей особистості, що зумовлюють свідому громадянську поведінку людини, є метою громадянського виховання.

Важливо відзначити, що становлення громадянських якостей особистості включає не лише засвоєння знань, когнітивний аспект, але й засвоєння цінностей культури, формування у вихованців системи загальнолюдських цінностей, що визначають ціннісні орієнтації, уявлення та установки особистості, способи пізнання явищ дійсності (І. Бех, П. Вербицька, І. Зязюн, В. Сухомлинський, К. Чорна).

Для нашого дослідження важливим є визначення С. Рябовим завдання громадянської освіти і виховання, яке полягає у налагодженні практики системного поширення і засвоєння громадянами знань про їхні права, свободи та механізми їх реалізації, шляхи розв'язання проблем суспільного життя, політичну систему й інститути публічного врядування, процедури їхнього функціонування і способи впливу на них, що передбачає компетентну участь у суспільному житті [5, с. 62].

Отже, громадянські якості розглядаємо як стабільні внутрішні особливості особистості, що складаються з певної сукупності знань, переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій, переконань особистості, які допомагають людині усвідомити її місце в суспільстві, її права та обов'язки, відповідальність перед співвітчизниками, Батьківщиною та самою собою і визначають її громадянську поведінку.

На основі аналізу філософської, соціологічної, психологічної, педагогічної літератури уточнено сутність та структуру феномена «становлення громадянських якостей вихованців інтернатних закладів» як процесу розвитку особистості вихованця, що харак-

теризується постійним підвищенням якісного рівня системи її знань, ставлень, переконань щодо держави, громадянського суспільства, самого себе, як громадянина України, та відповідною громадянською поведінкою.

На думку І. Беха, громадянське виховання є цілеспрямованим процесом формування стійких громадянських якостей, що характеризує особистість як суб'єкта правових, морально-політичних, соціально-економічних відносин у державно-суспільному утворенні. Науковець об'єднав громадянські якості у певний блок, що дозволило всебічно охарактеризувати громадянина як патріота своєї держави. Серед найважливіших громадянських якостей виділено такі: громадянська свідомість, почуття громадянської гідності, почуття громадянської відповідальності та обов'язку, громадянська мужність, прихильність до державних інтересів, суспільна ініціативність, громадянська дисциплінованість, національна гідність, готовність захищати Батьківщину, піклування про державну мову, про природу, правосвідомість, громадянська активність, вірність, політична воля, прихильність до загальнолюдських цінностей, повага до національних традицій, державний оптимізм [1, с. 4-5].

Говорячи про громадянські якості особистості, О. Сухомлинська наголошує на принциповій значущості таких рис як любов до свого народу, краю, Вітчизни, толерантність, демократизм, громадянська самосвідомість, громадянська гідність, громадянський обов'язок, громадянська відповідальність, громадянська мужність, громадянська діловитість, працелюбність, повага до законів держави, чужої думки тощо [6, с. 22].

Ми приєднуємося до думки П. Вербицької, що громадянські почуття, які формуються на базі ціннісних координат, є важливим елементом тезаурусу громадянського виховання. Це почуття патріотизму, почуття відповідальності за її минуле і майбутнє, усвідомлення належності до місцевої та національної спільноти, повага до символів та законів держави, з якою громадяни пов'язані громадянськими правами та обов'язками, її історичними та культурними досягненнями [2, с. 54].

Як свідчить досвід, участь учнівської молоді у суспільно-корисних справах, соціальна активність впливають на формування особистісних якостей та громадянських здатностей. Оцінка власних соціальних можливостей, навички самоорганізації, готовність самостійно вирішувати особисті та суспільні проблеми, реалізовувати свої життєві плани, мирне розв'язання конфліктних ситуацій, — важливі показники рівня громадянської культури молодого покоління, а отже, ефективності процесу громадянського виховання загалом [2, с. 56].

Виховати громадянина сучасної України, на думку Г. Філіпчука, — означає сформувати комплекс особистісних якостей і рис характеру, що є основою специфічного способу мислення та спонукальною силою повсякденних дій, вчинків, поведінки [8]. До них належать: патріотична свідомість, громадянська відповідальність, готовність захищати Батьківщину і працювати для її розвитку, підвищувати міжнародний авторитет; повага до Конституції, законів держави, правових норм; досконале знання і володіння державною мовою; повага до батьків, свого родоводу, до традицій та історії рідного народу; дисциплінованість, працьовитість, завзятість, почуття дбайливого господаря своєї рідної землі.

Розуміння сутності громадянських якостей особистості і механізму їх становлення дозволяє перейти до методологічного концепту дослідження і розглянути взаємозв'язок та взаємодію різних підходів до вивчення проблеми становлення громадянських якостей вихованців інтернатних закладів:

- конкретно-історичний підхід передбачає визначення актуальних завдань, узагальнення пріоритетних ідей щодо громадянського виховання на сучасному етапі розвитку українського суспільства;
- діяльнісний підхід базується на положенні про те, що ефективно формування громадянськості особистості здійснюється в процесі безпосередньої діяльності, у якій апробуються та перевіряються засвоєні громадянські якості.

Організація процесу становлення громадянських якостей вихованців інтернатних закладів на основі виконання урочними різними видів діяльності носить активний характер,

сприяючи формуванню внутрішньо мотивованої активності учнів, їхній готовності до прояву себе як громадянина України;

- системний підхід дозволяє розглядати громадянські якості як цілісне утворення, котре має структурні й функціональні зв'язки; спиратися у дослідженні на інтегративні підходи, осмислювати міждисциплінарний простір.

Так, у межах системного підходу становлення громадянських якостей вихованців інтернатних закладів розглядаємо як процес, що визначається через взаємодію та взаємозбагачення його провідних елементів: суб'єктів освітнього процесу, способів взаємодії між ними, форм, методів та засобів виховання, а також умов виховного середовища;

- культурологічний підхід, спрямований на виховання особистості шляхом засвоєння нею як уже існуючих у суспільстві цінностей культури, так і нових. Завданнями культурологічного підходу визначено прищеплення вихованцям інтернатних закладів громадянської, політичної та правової культури; виховання особистості, здатної мислити у контексті національної та світової культури, приймаючи загальнолюдські цінності культури і гармонійно їх поєднуючи у своєму житті з національними;
- особистісно орієнтований підхід ставить в центр виховного процесу інтереси дитини, її права, суверенітет, потреби та можливості. За такого підходу кожна людина сприймається педагогами й учнями як самостійна цінність, як суб'єкт.

Особистісно орієнтований підхід передбачає таку організацію суб'єкт-суб'єктної взаємодії (педагог-учень), за якої вихованець усвідомлює себе як особистість, виявляє і розкриває свої можливості, нахили, інтереси, творчі здібності. Реалізація особистісного підходу у процесі становлення громадянських якостей вихованців шкіл-інтернатів покликана сприяти формуванню індивідуально неповторної, цінної особистості, здатної виявляти і активізувати власний потенціал вихованця у процесі становлення громадянина. В умовах інтернатного закладу це означає визнання за учнем

статусу суб'єкта виховного процесу, який є носієм власного досвіду, здатний до виявлення ініціативи, самостійності, суб'єктної активності, відповідальності, прагнення до саморозвитку;

- у контексті аксіологічного підходу громадянське виховання має на меті формування системи цінностей особистості на засадах інтеграції демократичних принципів світу в поєднанні з вітчизняною культурою.

Завданням становлення громадянських якостей вихованців шкіл-інтернатів є не лише набуття особистістю знань про сутність суспільних явищ та процесів, права та обов'язки, але й засвоєння демократичних цінностей на основі взаємної адаптації загальноцивілізаційних цінностей демократії та вітчизняної культури з урахуванням регіональних особливостей і традицій, особистісне прийняття цінностей демократичного суспільства, вироблення ціннісного ставлення до своєї Батьківщини, її громадян та до самого себе. Особливого значення набуває виховання громадян, здатних побудувати відкрите, інформативне, громадянське суспільство, в основу якого були б покладені та реалізовані конституційна демократія, толерантність і повага до прав людини, здатність жити в демократичній державі, дотримуючись норм закону, та активно впливати на розвиток суспільства і держави.

Отже, у своєму дослідженні ми виділяємо такі громадянські якості: громадянська правосвідомість, громадянська відповідальність, громадянська ініціативність.

Список використаних джерел:

1. Бех І. Д. Психолого-педагогічні умови виховання у молоді громадянськості / І. Д. Бех // Громадянське виховання молоді в умовах трансформації суспільства : зб. наук. ст. – Черкаси, 1998. – С. 3–6.
2. Вербицька П. В. Теоретико-методичні основи громадянського виховання учнівської молоді у загальноосвітніх навчальних діяльності : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 / П. В. Вербицька. – К., 2010. – 489 с.
3. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
4. Мудрик А. В. Социализация человека как проблема / А. В. Мудрик // Социальная педагогика. – 2005. – № 4. – С. 47 – 57.

5. Рябов С. Г. Політична культура : теоретичні й практичні аспекти / С. Г. Рябов // Практична філософія. – 2001. – № 3. – С. 120–121.
6. Сухомлинська О. Ідеї громадянськості й школа в Україні / О. Сухомлинська // Шлях освіти. – 1999. – № 4. – С. 20–25.
7. Ціпан Т. С. Педагогічні умови громадянського виховання підлітків у дитячо-юнацьких об'єднаннях : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Ціпан Т. С. – Рівне, 2012. – 23 с.
8. Філіпчук Г. Г. Національна ідентичність: культурно-освітній вимір: [монографія]. Чернівці: Друк Арт, 2016. – 304 с.
9. Чернуха Н. М. Інтеграція виховних соціальних впливів суспільства у формуванні громадянськості учнівської молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Н. М. Чернуха. – Луганськ, 2007. – 45 с.

1.1. Формування громадянської відповідальності підлітків інтернатних закладів

Сучасний етап розбудови демократичної держави та євроінтеграційні процеси, що розпочалися, потребують формування соціально активної, громадянськосвідомої, відповідальної та компетентної особистості. Важливим є питання формування громадянської відповідальності учнівської молоді, що вимагає від юного покоління набуття та розвиток особистісних якостей особистості, необхідних для відповідального громадянина.

Проблема формування громадянської відповідальності привертає до себе увагу не лише українського суспільства, а й усієї світової спільноти, стурбованої загостренням суперечностей між вихованням громадян у дусі демократії і свободи та зниженням рівня громадянської відповідальності, посиленням дестабілізаційних процесів у суспільстві і відсутністю гарантій безпеки особистості.

Формування громадянської відповідальності базується на усвідомленні особистістю своєї громадянськості. Для розкриття сутності поняття «громадянська відповідальність» вважаємо за необхідне зупинитися на його складових – «відповідальність» та «громадянський».

Методологічні основи відповідальності вивчали такі психологи як К. Альбуханова-Славська, С. Рубінштейн, Ж. Піаже,

К. Хелкама та ін. Окремі проблеми виховання відповідальності особистості досліджували І. Бех, М. Боришевський, Т. Морозкіна та ін. Такі автори як К. Альбуханова-Славська, О. Гуменюк, Г. Ложкін розглядають відповідальність як одну із властивостей особистості, здатної відповідати за свої дії та розуміти їх наслідки, дотримуватися прийнятих соціальних норм й виконувати свої обов'язки.

Аналіз наукової літератури демонструє, що у вітчизняній науковій літературі на сьогоднішній день існує значна кількість визначень поняття «відповідальність».

Відповідальністю є покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справи, якісь дії, вчинки, слова [15].

Визначення з філософського словника стверджує: «Відповідальність – філософсько-соціологічне поняття, що відображає об'єктивний, історично конкретний характер взаємин між особою, колективом, суспільством з точки зору свідомого здійснення взаємних твимог, що пред'являються до них» [16, с. 76].

У словнику російської мови С. Ожегова відповідальність визначається як «необхідність, обов'язок відповідати за свої дії, вчинки» [9, с.401].

Важливий крок у розумінні сутності відповідальності здійснив С. Рубінштейн. Вчений вказує, що людина має реалізувати не лише те, чого вимагає суспільна необхідність, але і те, що вона могла б зробити (мається на увазі потенційна можливість людини передбачати результати своїх вчинків) [11].

Значне місце відповідальності приділяє у своїх працях К. Абульханова-Славська. Вона вказує на теорію відповідальності стосовно привласнення особистістю необхідності. Людина при цьому сама розглядає себе як відповідальну особистість і сама визначає міру відповідальності [1]. Відповідальна людина, стверджує К. О. Абульханова-Славська, знає, що вона робить, і передбачає наслідок своїх дій. За нею не потрібен контроль, на неї можна покластися. Усвідомлюючи свою відповідальність, людина не обмежує себе якимсь набором заданих умов, а відчуває

потребу знайти оптимальні можливості для досягнення поставлених перед нею цілей.

Вчений К. Муздибаєв зробив психологічний аналіз поняття «відповідальність» та насамперед наголошував на тому, що відповідальність пов'язана з суб'єктом, який несе відповідальність, з об'єктом – те, за що несе даний суб'єкт відповідальність, та іншим суб'єктом – перед ким індивід несе відповідальність. Він виділяє наступні ознаки відповідальності: схильність дотримуватися у своїй поведінці загальноприйнятих у «певному суспільстві» та у «конкретному оточенні» соціальних норм, виконувати рольові обов'язки і готовність дати звіт за свої дії, вірність особистості у виконанні обов'язків [8].

Грунтовне вивчення відповідальності було реалізовано вітчизняним науковцем М. Савчиним. Ученим було проаналізовано взаємозв'язок даної якості з такими особистісними утвореннями як самосвідомість, відзначено роль неусвідомлюваного у відповідальній поведінці індивіда. Наголошено саме на когнітивному, емоційно-мотиваційному та поведінковому компонентах відповідальності та виділено її психологічні механізми (емоційне переключення, мотиваційне опосередкування, конкретні механізми прийняття особистістю обов'язку тощо). Як соціальна якість, вказує М. Савчин, відповідальність спрямовує дії людини, є стимулом її удосконалення, показником соціальної зрілості. Особистість, яка має почуття відповідальності, самостійно регулює свою поведінку у суспільстві, у повній мірі відповідає за свої вчинки [12].

На думку М. В. Савчина, відповідальність як особистісна основа відповідальної поведінки є смисловим утворенням особистості, своєрідним загальним принципом співвіднесення (саморегулювання) в межах цілісної мотиваційно-смислової сфери мотивів, цілей та засобів життєдіяльності. Відповідальна поведінка – це тип соціальної поведінки людини, спрямованої на реалізацію предмета відповідальності (обов'язки, доручення, завдання), яка внутрішньо опосередкована особистісним смислом цього предмета і суб'єктивною імперативністю інстанції відповідальності, а у зовнішньому плані – конкретними соціально-психологічними та матеріальними умовами її реалізації.

За даними досліджень К. Хелькама [17, с. 148-154], рівня суб'єктивної відповідальності діти досягають до 12 років. Разом з тим належного рівня розвитку соціальної відповідальності в підлітків ще не спостерігається. У цьому віці відзначаються здібності до спілкування, елементи практичної свідомості, загальна орієнтація у сфері моральності й потяг до художньої творчості. Все це служить гарною підставою для здійснення ними таких свідомих дій, за які підлітки вже починають нести моральну й дисциплінарну відповідальність. Цей вік є періодом формування особистості свідомого й відповідального за свої дії суб'єкта.

У педагогічній системі В. Сухомлинського відповідальність розглядається як здатність особистості формулювати і виконувати обов'язки. Він зазначає: «...сенс нашого життя полягає в тому, що всі ми зобов'язані. По-іншому жити було б неможливо. ...Чим більше по-людськи, усвідомленіше ти виконуєш свій обов'язок перед людьми, тим більше ти черпаєш із невичерпного джерела справжнього людського щастя – свободи. Спробуй звільнити себе від зобов'язань – і ти перетворишся в раба своїх забаганок» [14, с. 40].

Під відповідальністю учнів загальноосвітнього навчального закладу М. Левківський розуміє «здатність учнів взаємозалежно поєднувати свої права і обов'язки, свідомо формулювати самозобов'язання щодо включення в різноманітні види діяльності та здатність утверджувати гуманні взаємини з батьками, вчителями, однолітками для самоствердження, самореалізації в життєтворчості» [6, с. 70]. Серед ознак відповідальності педагог виділяє пунктуальність, вірність особистості у виконанні обов'язків, готовність відповідати за наслідки своїх дій. Це, у свою чергу, передбачає чесність, гідність, принциповість, справедливість. Зазначені якості, на його думку, можуть бути реалізовані за умови розвитку емоційних рис і здатності до співпереживання, терпимості, толерантності. Виконання обов'язку неможливе без вольових якостей і зусиль, а саме: цілеспрямованості, наполегливості, старанності, стійкості.

Отже, відповідальність як поняття характеризується такими ознаками як дотримання існуючих норм та співвіднесення з ними власної поведінки; усвідомлення та виконання своїх рольових

обов'язків (сім'янина, громадянина, професіонала); здатність приймати рішення та відповідати за них тощо. Саме тому під відповідальністю слід розуміти інтегративне особистісне утворення людини, що полягає в здатності свідомо дотримуватися існуючих норм, виконувати обов'язки, відповідати за них.

Відповідальність, на думку І. Беха, передбачає визнання людиною єдиної активної причетності до соціального і природного світу, і це визнання є не лише результатом оцінки особистості іншими людьми, скільки її власним переконанням, моральним принципом, підсумком самоусвідомлення. Характеризуючи поняття відповідальності, вчений відзначає, що відповідальна людина має право стверджувати: я відповідаю всім своїм життям, кожний мій акт і переживання є моментом мого життя як відповідальності. Внутрішній світ відповідальної особистості завжди відкритий для соціальних потреб, пріоритетів, людських цінностей [2].

Вчений об'єднав громадянські якості у певний блок, що надало можливість дати всебічну характеристику громадянину як патріоту своєї держави. Серед найважливіших громадянських якостей він називає такі: громадянську свідомість, почуття громадянської гідності, почуття громадянської відповідальності та обов'язку, громадянську мужність, прихильність до державних інтересів, готовність захищати Батьківщину, правосвідомість, громадянську активність, повагу до національних традицій, державний оптимізм [3, с. 4–5].

Поняття «громадянський» є найбільш дослідженим у вітчизняній педагогічній науці. Громадянськості та громадянському вихованню значну увагу приділяли й українські мислителі та педагоги – Г. Ващенко, Б. Грінченко, А. Макаренко, С. Русова, Г. Сковорода, В. Сухомлинський.

Важливим у контексті проблематики дослідження є органічне поєднання громадянськості й відповідальності, здійснене В. Сухомлинським. Особливий акцент робився вченим на розвиток почуттів любові, відповідальності, повинності, обов'язку щодо свого народу і на постановку підлітком особистісної проблеми перед власною совістю у питаннях вибору моральної поведінки

щодо своєї Батьківщини. Під громадянськістю педагог розумів обов'язок, відповідальність перед Батьківщиною. Зокрема, він зазначав, що «громадянські думки, почуття, тривоги, громадянський обов'язок, громадянська відповідальність – це серцевина почуття людської гідності» [14, с. 37].

Оскільки громадянськість (усвідомлення своїх прав та обов'язків стосовно держави, колективу) є особистісною якістю, то і відповідальність педагог розумів як особистісну, персональну проблему. Стрижнем відповідальності він вважав совість («турботливий і суворий сторож розуму»). Звідси й відповідальність насамперед повинна бути перед власною совістю. У своїй педагогічній системі Сухомлинському вдалося органічно поєднати відповідальність, громадянськість та совість, завдяки чому перша виступала у нього у вищій формі.

У період становлення незалежної України розробляються концептуальні засади громадянського виховання рядом науковців, зокрема М. Боришевським, С. Рябовим, О. Сухомлинською, І. Тараненко, К. Черною (Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності), І. Жадан, Т. Клищенко, Л. Мицик, О. Наровлянським, Л. Пономаренко, О. Рудіком, С. Рябовим, І. Тараненко (Концепція громадянської освіти в Україні), І. Жадан, С. Рябовим, Т. Клищенко (Концепція громадянської освіти в школах України).

Громадянське виховання, на думку І. Кецик, убачається у вихованні певних громадянських якостей, а саме: громадянської самосвідомості, громадянської відповідальності, громадянської совісті, громадянської мужності. Вищезазначені якості, стверджує автор, а також патріотизм, гуманізм, толерантність, взаєморозуміння, благодійність, громадянська активність й ініціативність – усе це лежить в основі виховання свідомого громадянина, що постає провідним завданням сучасного громадянського виховання підростаючого покоління [5, с. 90].

Якостями особистості, її вмінням і ідеями, які сприяють подальшому розвитку народу, його культури, духовності, об'єднуючих процесів серед народу, зміцненню його єдності і соборності, Н. Михальченко називає такі: відданість рідній землі, мові,

культури, пізнання історії свого народу, слави минулих поколінь; вірність мудрим заповітам предків, їхнім волелюбним заповідям, устремлінням об'єднувати людей в ім'я свободи і слави вітчизни, досягнення народом вищого щабля національного розвитку; стійкість і незламність волі; здатність і готовність формувати в собі патріотичну свідомість і самосвідомість, національну гідність; віра у свої сили, готовність зробити конкретний особистий внесок у відродження і розбудову Української держави; почуття відповідальності перед людьми за свої слова і дії, вчинки, обов'язку перед рідною землею, народом, Батьківщиною [7, с. 87].

Громадянську відповідальність як якість особистості неможливо розглядати відособлено, її формування нерозривно пов'язане з іншими особистісними якостями. Багато вчених, які досліджували проблему відповідальності, намагаються визначити якості, які знаходяться в найбільш тісних взаємозв'язках з нею. При цьому проблему духовності ми розглядаємо як основну складову частину у структурі громадянської відповідальності.

На думку Пекач К. відповідальний громадянин – це той, хто ідентифікує себе громадянином держави, у якій живе та працює (навчається), приймає вищезазначені громадянські (демократичні) цінності, виконує громадянські обов'язки, займається особистим саморозвитком (інтелектуальним, професійним, фізичним), реалізує свої громадянські права (бере участь у громадській діяльності, займається трудовою діяльністю), дбає про розвиток країни. Важливо розглядати громадянську відповідальність не тільки крізь призму виконання норм та обов'язків, а й як можливість для самореалізації кожного громадянина в межах певної спільноти. Успішний, патріотичний, моральний громадянин, дбаючи про свій професійний розвиток, власну сім'ю, родину – дбає й про країну. Людина, яка реалізувала себе у професії, приносить користь суспільству; людина, яка реалізувала себе у громадській роботі чи волонтерській діяльності – розбудовує громадянське суспільство та допомагає іншим; людина, яка реалізувала себе у сім'ї – виконує одну із найважливіших соціальних функцій – виховання підрастаючого покоління [10].

У дослідженні І. Сопівник [13, с. 80] структура громадянської відповідальності подається за рівнями (вмотивованість, знання і переконання, почуття і ставлення, дії і вчинки) із їх чіткою конкретизацією. Зокрема вмотивованість включає такі складові: усвідомлену потребу в засвоєнні системи моральних, правових, політичних, економічних, історичних, культурологічних знань; усвідомлену потребу в приналежності до певної соціальної групи, народу; вмотивованість особистості до суспільно значимих дій і вчинків. На когнітивному рівні громадянська відповідальність передбачає знання основ права; політико-економічні знання; історико-культурні; розуміння сутності громадянських цінностей. До почуттів і ставлень відносяться: громадянська ідентифікація; повага до державних символів, історії, культури, традицій, мови українського та іншого народів; відповідальне ставлення особистості до законів, держави як інституту; толерантне ставлення до інших людей, культура міжнаціонального спілкування. Поведінковий рівень включає патріотизм, готовність особистості свідомо приймати і добровільно виконувати існуючі закони, активну участь у громадській діяльності.

Проблема виховання в молодого покоління громадянської відповідальності розглядається науковцями як інтегрована якість особистості, що характеризується самостійністю, наполегливістю, самоорганізацією, свідомим і добровільним виконанням обов'язків, готовністю відповідати за свої дії та вчинки.

Формування громадянськості, а саме громадянської відповідальності, найбільш повно відбувається у шкільному віці, під час соціальної та громадської активності. Хоча ознаки відповідальності проявляються вже в дошкільників, у підлітковому віці вона знаходить більш яскраве вираження у поведінці, спільній діяльності учня з учителем і однокласниками.

Сенситивним у формуванні світогляду, виробленні стратегії життя, визначенні життєвих планів, активній та відповідальній реалізації громадянських прав і обов'язків є старший шкільний вік, який у віковій психології прийнято вважати старшим підлітковим віком. Загалом саме в підлітковому віці формується соціальна спрямованість і моральна свідомість: моральні погляди,

судження, оцінки, уявлення, відбувається потужна соціалізація особистості, визначення цінностей, формування планів на майбутнє, тому особливо важливо прищепити підлітку громадянськість у той час, коли він ще вчиться у школі, тому що від того, як працюватимуть освітяни у цьому напрямку, значною мірою залежить майбутнє нашої держави. У підлітковому віці в процесі соціалізації виявляється потяг дитини до самоствердження в соціальному середовищі.

Необхідно акцентувати увагу на важливості формування засад громадянської відповідальності підлітків, оскільки їхні прагнення до самостійності та незалежності ще не підкріплені сталими соціальними моделями поведінки і соціальним досвідом.

Щодо питання виховання підлітків у закладах інтернатного типу, то окремі її аспекти розкрито у працях Л. Канішевської, Б. Кобзаря, Б. Мельниченка, Є. Постовойтова, Ж. Петрочко та ін. У їхніх працях розглядаються переважно загальнотеоретичні та організаційні проблеми виховання дітей в інтернатних закладах, а питання громадянської відповідальності підлітків повністю не висвітлюється. Часто у виховному процесі на перший план висувається розвиток певних особистісних чи професійних якостей, здібностей, а формуванню громадянської відповідальності, необхідній для подальшого розвитку особистості юного патріота та процвітання нашої держави, приділяється замало уваги. Покидаючи стіни інтернату, випускники не мають адекватного уявлення про свої громадянські права та обов'язки, не усвідомлюють свого місця у суспільстві, не здатні до прояву громадянської відповідальності та ініціативності.

Саме тому, як підтверджують результати нашого дослідження, необхідним є орієнтування підлітка на соціальне утвердження у процесі навчально-виховної діяльності, де він набуває певних знань і норм суспільної поведінки. Через систему навчальних дисциплін і позакласну виховну роботу активно формується світогляд, переконання, позиція підлітка.

Особливе місце в загальному процесі формування дитини як особистості займає підлітковий вік, що обумовлений якісними змінами, що відбуваються під час розвитку 11–15-річної дитини,

яка опановує новий соціальний досвід та вступає в нові суспільні відносини й взаємозв'язки. Сучасні дослідники підліткового віку зазначають, що, з одного боку, підлітковий вік – це вік соціалізації, входження до світу людської культури та суспільних, соціальних, духовних та інших цінностей, а з іншого – це вік індивідуалізації, відкриття та утвердження власного унікального і неповторного «Я».

Діти-сироти та діти позбавлені батьківського піклування залишаються однією з найбільш соціально занедбаних і найменш психологічно захищених верств нашої країни, а сирітське середовище акумулює в собі найскладніші проблеми психологічного, соціального становлення особистості підлітка [4]. Звуженість соціального оточення в інтернатних закладах, відсутність соціально-адекватних моделей поведінки, недостатня психолого-педагогічна підготовленість вихователів до роботи з вихованцями інтернатних закладів створюють несприятливі умови для становлення громадянської відповідальності підлітків шкіл-інтернатів.

Список використаних джерел:

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегии жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
2. Бех І. Д. Від волі до особистості / І. Д. Бех. – К. : Україна – Віта, 1995. – 202 с.
3. Бех І. Д. Психолого-педагогічні умови виховання у молоді громадянськості / І. Д. Бех // Громадянське виховання молоді в умовах трансформації суспільства : зб. наук. ст. – Черкаси, 1998. – С. 3–6.
4. Грітчина А. І. Формування готовності юнаків загальноосвітніх шкіл-інтернатів до виконання ролі майбутнього сім'янина : дис.. канд.. пед. наук : 13.00.07 / А. І. Грітчина. – Київ, 2016. – 249 с.
5. Кецик У. В. Формування громадянських якостей в учнівської молоді / У. В. Кецик // Гуманістично-спрямований виховний процес і становлення особистості : зб. наук. пр. / АПН України. Ін-т проблем виховання. – К., 2001. – Кн. 1. – С. 89–94.
6. Левківський М. В. Відповідальність у суб'єкт-суб'єктній взаємодії / М. В. Левківський // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць / Ін-т проблем виховання АПН України. – К., 2003. – Кн. 1. – С. 69–74.
7. Михальченко Н. В. Формування патріотичної рефлексії молодшого школяра у віковій розгортці / Н. В. Михальченко // Вісник Одесь-

- кого національного університету : [збірник наукових праць; ред. С. Н. Андрієвський [та ін.]].– Одеса : Вид-во ОНУ, 2005. – Том 10, Вип. 10. – С. 84–91. – (Серія : Психологія).
8. Муздыбаев К. Психология ответственности. / К. Муздыбаев // Л. : Наука, 1983. – 304 с.
  9. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов / под ред. Н. Ю. Шведовой. – 19-е изд., испр. – М. : Рус. яз., 1987. – 748 с.
  10. Пекач К. А. Виховання громадянської відповідальності учнів у системі виховної роботи ліцею / 13.00. 07. Катерина Афанасіївна Пекач. – 2017.
  11. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. / С. Л. Рубинштейн // СПб. : Питер Ком, 1998. – 688 с.
  12. Савчин М. В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості: Дис. док. психол. наук. – К., 1997. – 199 с.
  13. Сопівник І. В. Виховання моральної відповідальності сільської молоді: [монографія] / І. В. Сопівник. – К.: Видавництво «Логос», 2014. – 352 с.
  14. Сухомлинський В. О. Методика виховання колективу // Вибрані твори. – В 5-ти т. – Т.1. – К. : Рад. шк., 1976. – С.403–641.
  15. Тлумачний словник української мови / [уклад. Ковальова Т. В., Коврига Л. П.]. – Х. : Синтекс, 2002. – 672 с.].
  16. Філософський словник / За ред. Шинкарука В. І. – К. : УРЕ, 1986. – 453 с.
  17. Хелькама К. Развитие ответственности в онтогенезе // Проблемы психологии личности: Советско-финский симпозиум / К. Хелькама. – М. : Наука, 1982.

1.2. Формування громадянської правосвідомості підлітків інтернатних закладів

Соціокультурні зміни у сучасному українському суспільстві по-різному впливають на процес формування і розвиток індивіда. З одного боку, спостерігається підвищення вимог до його загального і культурного рівня, поглиблення й розширення світогляду, оволодіння вміннями, які забезпечували б не лише адаптацію до нової соціальної реальності, а й сприяли свідомому вибору життєвого поступу. З іншого боку, різновекторність соціальних цінностей ускладнює процес соціального становлення особистості,

адже спричиняє проблеми у сфері соціальної взаємодії та соціальних відносин.

У цьому контексті особливої актуальності набуває соціальне замовлення на виховання молодого покоління громадян, які б відповідально ставилися до своїх обов'язків, знали права і свободи, вміли відстоювати їх, глибоко усвідомлювали й поважали демократичні цінності. Саме такі громадяни здатні сприяти розбудові України, яка конституційно закріпила за собою статус демократичної, правової, соціальної держави, прямує до утвердження громадянського суспільства.

Вивченню проблем, породжених розбудовою громадянського суспільства в нашій країні, присвячена значна кількість праць. Визначаючи громадянське суспільство як засновану на самоорганізації систему соціально-економічних і політичних відносин, що функціонують у правовому режимі соціальної справедливості, свободи, задоволення матеріальних і духовних потреб людини, науковці (І. Бех, М. Боришевський, Т. Кравченко, С. Рябов, К. Чорна) наголошують на важливості покладання в основу цієї системи певних норм, дотримання яких сприяє становленню людини-громадянина.

Такі погляди, викликані об'єктивними суспільними й особистісними потребами, активізували увагу до проблеми громадянина, що, зокрема, набуло відображення в ряді законодавчих актів України, у відповідних доктринах, концепціях, програмах.

Це знайшло своє підтвердження у «Концепції виховання особистості в умовах розвитку української державності», «Концепції гуманістичного виховання дітей та учнівської молоді», «Концепції громадянського виховання учнів», «Концепції національно-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді», «Національній стратегії національно-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді на 2016-2020 рр.», де чітко прописані завдання громадянського виховання. Серед цих завдань варто згадати такі: формування національно-культурної ідентичності, національно-патріотичного світогляду, збереження і розвиток духовно-моральних цінностей українського народу, формування у дітей і молоді активної громадянської, державницької позиції та

почуття власної гідності, усвідомлення досягнень свого народу, його інтелектуальних і духовних надбань [15].

Закладена в цих документах методологія виховання надає пріоритет розвиненій особистості, її самовизначенню, самореалізації, ідентифікації із загальнолюдськими і національними цінностями, відповідає міжнародній стратегії розвитку освіти та забезпечує права дитини, закріплені у відповідній Конвенції ООН. Це актуалізувало переосмислення мети морального розвитку підростаючого покоління з позицій демократизації і гуманізації суспільного життя та реального визнання прав і свобод людини.

При цьому відзначимо, що громадянськість суспільства і громадянськість особистості діалектично пов'язані між собою. Цей зв'язок зумовлений передусім тим, що особистість живе в суспільстві, в процесі життєдіяльності засвоює суспільні громадянські цінності і норми, присвоює їх, спирається на них у формуванні власних ціннісних орієнтацій. Більше того, вона здатна не тільки засвоювати принципи і норми, а й продукувати нові підходи до їх розуміння, сприяти їх творчому вдосконаленню, створювати нові норми і правила.

Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традиції і культури, і встановлює обов'язкові правила і порядок загального характеру (державні норми), які регулюють політичні, громадянські та інші відносини, й забезпечує їх дотримання, зміни і розвиток. Державні норми закріплені в Конституції України, а також в інших законах – нормативних актах, які регулюють відносини в конкретних сферах життя.

Комплекс закріплених в Основному Законі прав, свобод і обов'язків становить певну систему, складовими якої є особисті, громадянські, політичні, соціальні, економічні, культурні та екологічні права. Система цих конституційних прав визначає правовий статус людини і громадянина України і засвідчує, що «за кожною особою визнається певний комплекс природних невід'ємних прав та властивостей, які мають розглядатися як гарантія її гідності» [7].

Права та обов'язки «є зворотними сторонами одного й того ж механізму правового регулювання відносин між людьми

й утвердженням їх рівності: керуючись власними правами, людина водночас визнає свої обов'язки, бо вони є віддзеркаленням прав і свобод іншої людини».

Справжній громадянин зобов'язаний добровільно дотримуватися чинних законів, знати не тільки свої права, а й сприймати їх як обов'язки. «У цьому – діалектика взаємовідносин прав і обов'язків, головна сутність правосвідомості. Адже кожне право може бути представлено як обов'язок» [17].

З-поміж державних норм особливу значущість мають правові норми, або норми права – встановлені чи санкціоновані державою правила поведінки, загальнообов'язкові для членів суспільства в межах галузі своєї дії, їх виконання забезпечується примусовістю і відображено у праві. Знання правових норм і їх дотримання уособлюється в такій якості як законслухняність – здатність з повагою ставитися до чинних у суспільстві норм і правил, до встановленого порядку, дотримуватися суспільних імперативів, визнавати і шанувати суспільні авторитети, виконувати обов'язки, покладені на особу громадою [14, с. 82]. І хоча виконання правових норм забезпечується примусовістю, особливе значення має не лише їхня зовнішня функція, а й перетворення на «продукти свідомості людини, такі ж внутрішні елементи..., як етичні норми» [5, с. 4].

Сучасне виховання базується на гуманістичній особистісно орієнтованій парадигмі, відповідно до якої перед учителями починаючи з перших днів навчання дитини в школі постає завдання розвитку в неї самосвідомості та індивідуально-особистісних особливостей, підготовки до життєдіяльності в швидкозмінних соціокультурних умовах.

У цьому контексті особливої значущості набуває проблема виховання правової свідомості підлітків як потенційної соціальної групи, спроможної забезпечити в найближчому майбутньому розбудову справді демократичної, правової, соціальної держави, громадянського суспільства, основним елементом якого є морально й соціально розвинена особистість. Метою виховання правосвідомості є не лише збагачення їх теоретичними знаннями про сутність суспільних явищ і процесів, права та обов'язки,

а й сприяння привласненню ними моральних цінностей, насамперед таких, як відповідальність, гідність і самодостатність. Тобто становлення правової свідомості особистості має перебувати у тісному взаємозв'язку з формуванням ціннісних орієнтирів, які визначають її громадянську і моральну самосвідомість і виявляються через почуття патріотизму, відповідальності за теперішнє і майбутнє своєї країни, усвідомлення належності до місцевої та національної спільноти, повагу до символів і законів держави, громадянських прав та обов'язків, історичних і культурних досягнень своєї Батьківщини.

Актуальність заявленої проблеми зумовлена тим, що характерні для сучасної України суперечливі політичні і соціально-економічні процеси, з одного боку, та орієнтація на розбудову громадянського суспільства, з другого, висувують на одне з перших місць виховання у молодого покоління громадянськості – інтегративної якості, що надає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично, юридично дієздатною та захищеною. Ефективне вирішення цього завдання значною мірою залежить від усвідомлення особистістю соціальних, зокрема правових, цінностей, прагнення та вміння їх утілювати у реальну практичну діяльність, що передбачає володіння належним рівнем правосвідомості.

До визначення сутності громадянськості, окреслення її змісту та основних складових звертаються І. Бех, М. Боришевський, П. Вербицька, О. Внукова, Н. Дерев'янка, В. Івашківський, П. Кензьор, Л. Косарева, Л. Крицька, Л. Момотюк, В. Оржехівський, Д. Пащенко, В. Приходько, Н. Ревнюк, Л. Рехтета, О. Стебна, О. Сухова, О. Сухомлинська, К. Чорна, Г. Шевченко та інші науковці.

Проблемам правосвідомості, визначенню її основних ознак реалізації присвятили свої праці К. Волинка, О. Гавриленко, О. Дзьобань, В. Лазарев, Л. Луць, С. Максимов, В. Нерсесянц, М. Цимбалюк.

Для розкриття сутності поняття правосвідомості вважаємо за необхідне зупинитися на його складових – свідомості, праві, правосвідомості.

У науковій літературі свідомість визначається як відчуття людиною свого існування та своїх дій [4, с. 412]; якість, що полягає в узагальненому і цілеспрямованому відображенні дійсності, уявній побудові дій та передбаченні їх наслідків, регулюванні й самоконтролі поведінки, яка має зовнішні форми відображення творчого характеру й пов'язана з мовою [6, с. 120]. До основних елементів свідомості належать: усвідомлення явищ, абстрактне мислення, самосвідомість, емоції, воля, інтуїція.

Процес виховання свідомості та самосвідомості особистості спрямований не лише на усвідомлення нею навколишнього світу, а й на усвідомлення самої себе (свого «Я»), своїх відносин з іншими людьми. Самосвідома людина здатна самостійно ставити перед собою конкретні цілі, знаходити способи їх досягнення, нести відповідальність за результати своєї діяльності.

У сучасній психологічній літературі утвердилося декілька підходів до визначення сутності свідомості. Один з них спирається на уявлення людини про саму себе, свій внутрішній світ, свій образ, тобто «Я-образ» або «Я-концепцію». Однак серед дослідників не існує єдиного розуміння внутрішньої структури «Я-концепції».

Наприклад, на думку І. Беха, «Я-концепція» – це відносно стійка, більшою чи меншою мірою усвідомлювана система уявлень індивіда про себе, на основі якої він вибудовує взаємодію з іншими людьми і ставиться до себе. Вона є цілісним образом власного «Я», яке постає як настановлення стосовно самого себе. Психолог зазначає, що особистість має максимально наближати «Я-реальне» до «Я-ідеального», «сприймати їх як не дистанційні один від одного, тоді вона швидше стане зрілою і пристосованою до життя, ніж та, яка ставить своє реальне «Я» набагато нижче ідеального. Як соціальне оточення сприяє формуванню «Я-концепції» індивіда, так і «Я-концепція» впливає на його соціалізацію. «Я-концепція» виконує функції самозвинувачення, самохвалення і самоповаги» [2, с. 68].

Аналогічної думки дотримується О. Прихожан, вважаючи найважливішою функцією «Я-концепції» забезпечення внутрішньої узгодженості особистості, відносної стійкості її поведінки.

З цього приводу вона пише: «Сама «Я-концепція» формується під дією життєвого досвіду людини, насамперед дитячо-батьківських взаємин, однак доволі рано вона набуває активної ролі, впливаючи на інтерпретацію цього досвіду, на ті цілі, які індивід ставить перед собою, на відповідну систему очікувань, прогнозів щодо майбутнього, оцінювання ефективності їх досягнення і, тим самим, на власне становлення, розвиток, діяльність і поведінку» [13, с. 25].

Український психолог М. Боришевський розглядає свідомість як «образ Я», як результат самопізнання та емоційно-ціннісного ставлення людини до самої себе; як результат апробації людиною своїх самооцінок, домагань і соціально-психологічних очікувань у процесі життєдіяльності; як рівень свідомості, за якого людина досягає найбільш зрілого усвідомлення сутності власної особистості [3, с. 2].

Аналіз наукової літератури дав змогу встановити, що, по-перше, свідомість особистості – це результат розвитку вищих психічних функцій, завдяки яким людина не лише відображає зовнішній світ, а й виділяє себе в цьому світі, пізнає себе, є здатною переживати і певним чином ставитися до себе. По-друге, – це здатність усвідомлювати себе як певного стійкого суб'єкта, власних рис характеру, потенційних можливостей, дій і вчинків, мотивів і наслідків, своїх фізичних, інтелектуальних і моральних якостей, ставлення до навколишньої дійсності та інших людей, своєї діяльності, її значення для себе і суспільства загалом (за К. Чорною).

Отже, під поняттям «свідомість» розуміється цілісність, що містить як процесуальні, так і структурні характеристики. Як будь-яке складне психологічне утворення, самосвідомість є нерозривною єдністю трьох складових: когнітивної (самопізнавальної), емоційної (ставлення до себе) та регулятивно-поведінкової (вияв та регулювання своєї поведінки).

Залучаючись до соціальних відносин, відображаючи соціальну реальність, людина пізнає та освоює діючі норми, певним чином оцінюючи їх, визначаючи або спростовуючи, керуючись (частково або повністю) ними у своїй поведінці. Постаючи безпосереднім джерелом активності та виконуючи роль регулятора

дій і вчинків, свідомість зазнає безпосереднього впливу об'єктивних факторів, до яких належить, зокрема, право, практика його застосування та інші явища правової дійсності. Це дає змогу вести мову про одну з форм свідомості – правосвідомість.

Право – система встановлених або санкціонованих державою регулюючих суспільних відносин, загальнообов'язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечується шляхом як переконання, так і державного примусу. Як зазначає Політологічний енциклопедичний словник «з наявністю права пов'язана особлива форма суспільної свідомості – правосвідомість, рівень якої, у свою чергу, зумовлений рівнем правової культури населення» [11, с. 280-282].

Право пронизує всі галузі суспільної життєдіяльності та, як соціально-політичний чинник, визначає рівень справедливості. Тому його визначення можливе лише в контексті інших взаємозумовлених понять, насамперед таких, як свобода і гідність. Свобода – це внутрішній стан людини, її прагнення подолати обмежуючий тиск зовнішніх і внутрішніх детермінант, ствердити власну волю. Оскільки свобода має позитивні та негативні виміри, її реалізація відбувається у праві як раціонально опосередкована міра свободи. Іншими словами, право – це претензія особи на певний спосіб дій, що узгоджується з потребами інших членів соціуму. Згідно з поглядами І. Канта, право обмежує свободу кожного умовою згоди його зі свободою всіх інших, наскільки це можливо за певним загальним законом. Досягнутий стан свободи (відносної й швидко змінної) усвідомлюється людиною як гідність, відчуття реалізованості та самодостатності [10, с. 15].

Категорійний ряд «свобода – право – гідність» описує екзистенційну сутність людини (основним проявом екзистенції є свобода, яка визначається як відповідальність за результат свого вибору), її невідчужувану суб'єктність, що в соціальному вимірі з необхідністю має доповнюватися справедливістю та законністю.

Передумовою для функціонування громадянського суспільства є свідомий громадянин — громадянин не за паспортом, а свідомий своїх прав, свобод і добровільно взятої на себе відповідальності за власні дії. Саме правова свідомість дозволяє лю-

дині орієнтуватися в існуючій цивілізаційній системі цінностей, визнати її як свої та керуватися ними у практичній діяльності.

Як показав аналіз наукових джерел, поняття «правова свідомість» існує і як на рівні суспільної категорії, так і як особистісне утворення.

Як суспільна категорія, правова свідомість (правосвідомість) — це особливий вид суспільної свідомості, сукупність різних форм відображення правової дійсності у правових теоріях та концепціях, поглядах, почуттях, уявленнях людей про право, його справедливість, цінність, місце і роль щодо забезпечення свободи особи та інших загальнолюдських цінностей.

Призначення правосвідомості, її місце та роль в правовій сфері суспільного життя конкретизуються у функціях — головних напрямках її впливу на правові явища, правову систему в цілому. Структуру правової свідомості особи становлять три складові: правові знання, правові оцінки та правові установки.

Правосвідомості притаманні як ті властивості, що є загальними для всіх видів суспільної свідомості, так і ті, що відрізняють її від них. Своєрідність правосвідомості обумовлена, в першу чергу, тим, що вона має свій особливий предмет відображення і впливу — правову дійсність, зокрема, право як систему правових норм, правовідносини, законодавство, правову поведінку та інші правові явища, правову систему в цілому. Причому правосвідомість не тільки відбиває їх у правових принципах, категоріях, концепціях, теоріях, почуттях, поглядах, а й спрямовує суб'єктів права на здійснення певних змін в правовому середовищі, прогнозує і моделює правову поведінку.

Призначення, місце та роль правосвідомості в правовій сфері суспільного життя визначається тим, що вона пов'язана з різними правовими явищами, є однією з причин, факторів їхнього виникнення, формою існування, елементом (складовою) чи результатом. Будь-яка правова діяльність неможлива без того, що її суб'єкти усвідомлюють і керують своїми діями.

Дослідники, які звертаються до вивчення правосвідомості як особистісної категорії, трактують її як усвідомлення людиною своїх прав та обов'язків, сукупність ідей, поглядів, уявлень про

те, яким має бути право в плані його справедливості, доцільності, ефективності щодо затверджених і визнаних у суспільстві цінностей [9, с. 95]; сукупність оціночних думок і настановлень, що визначають ставлення суб'єктів соціальних відносин (соціальних груп, окремого громадянина або суспільства в цілому) до права та чинного законодавства, а також практика його застосування, правових (або неправових) звичаїв, ціннісних орієнтацій, які регулюють людську поведінку в соціально значущих ситуаціях [12, с. 11-12]; систему відчуттів, звичок, уявлень, оцінок, поглядів, теорій, ідей суб'єктів права (носіїв правосвідомості), які відображають правову дійсність і оціночне ставлення до неї (до соціально-правових настановлень і цінностей суспільства, минулого, сучасного або очікуваного права) і виконують завдяки цьому роль своєрідного регулятора (саморегулятора) їхньої поведінки в юридично важливих ситуаціях [16, с. 181]. Формування правосвідомості відображає взаємодію суспільства та особистості як суб'єкта права.

Зміст правосвідомості визначається умовами формування мислення про соціальну реальність як правову, сприйняттям феномену права в суспільстві. На цей процес вагомий вплив справляють правові ідеї, які містять усвідомлення права, відчуття права, правовий ідеал і правову реальність, система правових понять, що характеризують структурні властивості права (право, обов'язок, правова норма, правова вимога, правовий статус тощо), функціональні властивості права (правова оцінка, правове регулювання, правотворчість, правове виховання), а також поняття, що відображають ціннісні ознаки права (свобода, справедливість, рівність, суспільне благо, законність, відповідальність тощо) [8].

У контексті нашого дослідження ми розглядаємо особистісну правосвідомість на рівні трьох взаємопов'язаних компонентів: когнітивного, емоційного і поведінкового.

Когнітивна складова правосвідомості представляє, в першу чергу, сукупність правових знань, принципів, ідей, теорій, концепцій, які відбивають теоретичне осмислення суб'єктами права, правового розвитку, правових режимів, механізму та процесу правового регулювання суспільних відносин, емоційна складова

відображає оціночні ставлення і судження про них. Поведінкову частину правосвідомості складають мотиви правової поведінки. Це ті елементи, які безпосередньо зумовлюють і визначають поведінку суб'єктів права, її напрям, природу. Поведінкові елементи утворюють волюву сторону правосвідомості, синтезують когнітивні та емоційні компоненти, є однією із складових частин правової поведінки. Поведінкові елементи правосвідомості безпосередньо виступають об'єктом і засобом правового регулювання, тому що впливати на поведінку людей можна через їх правосвідомість, формування відповідних мотивів і правових настановлень [11, с. 282].

Це відповідає базовому розумінню правосвідомості особистості як гармонії знань, умінь і ставлень. Знання й уміння опосередковують ставлення. Ставлення – це реальний дійсний зв'язок, який встановлює людина з суб'єктами і об'єктами оточуючої дійсності у своїй свідомості. Це зв'язок «Я – Я», «Я – Ти», «Я – суспільство». Показниками ставлення особистості є її якості, які опосередковано несуть в собі значиме для людей – цінність.

Визначено критерії правосвідомості (когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий) та показники вихованості у підлітків правосвідомості.

Для діагностики вихованості правосвідомості підлітків визначено наступні показники:

- знання: про себе (як учня, громадянина, як члена громадянського суспільства); про права та обов'язки (учня, громадянина, члена громадянського суспільства), державні символи, громадянські цінності (національна гідність, громадянська відповідальність та обов'язок, ініціативність)
- почуття національної гідності, почуття громадянської відповідальності та обов'язку, поваги до державних символів, прихильності до державних інтересів, національної гідності.
- уміння застосовувати правові знання, оперувати ними у спілкуванні з однокласниками, оточуючими людьми, протистояти зневажливому ставленню до себе, до інших людей, до нації.

Висвітленню особливостей підліткового віку, аналізу їх прояву, засобам подолання негативних якостей і підтримки позитивних прагнень присвятили свої праці І. Бех, М. Боришевський, С. Максименко, Д. Колесов, І. Мягков, Б. Татенко, Д. Фельдштейн.

Підлітковим віком традиційно вважають період розвитку людини між дитинством і юнацтвом, який охоплює вік від 10-11 до 13-14 років.

Перш за все, підлітковий вік характеризується проявом ряду специфічних рис, головною з яких є прагнення до спілкування з однолітками і прояв у поведінці бажання утвердити свою самостійність, незалежність, власну автономію.

Підлітковий вік характеризується переплетенням суперечливих тенденцій соціального й особистісного розвитку дитини. З одного боку, для цього складного періоду показовими є негативні прояви, дисгармонійність особистості, згортання і зміна дитячих інтересів, які склалися на попередньому етапі розвитку, протестний характер поведінки щодо дорослих. З другого боку, підлітковий вік відрізняється й численними позитивними факторами – зростає самостійність, багатоманітнішими й змістовнішими стають відносини з однолітками і дорослими, значно розширюється та істотно змінюється діяльність, розвивається відповідальне ставлення до себе та інших людей. Головним у підлітковому віці є вихід дитини на якісно нову соціальну позицію, у якій реально формується її свідоме ставлення до себе і до суспільства.

Традиційно підлітковий вік розглядають як період відчуження від дорослих. На перший план виходить прагнення протиставити себе дорослим, відстоювати свою незалежність і права, але водночас присутні очікування допомоги від дорослих, захисту і підтримки, довіра до них, очікування їхнього схвалення. Значимість дорослого чітко виявляється у тому, що для підлітка не стільки значима можливість розпоряджатися собою, скільки визнання оточуючими дорослими цієї можливості і принципової рівності його прав з правами дорослої людини.

Важливий фактор психічного розвитку у підлітковому віці – це спілкування з однолітками, яке виділяють як провідну діяльність цього періоду.

Прагнення підлітка зайняти становище серед однолітків, яке б його задовольнило, супроводжується підвищеною комфортністю до цінностей і норм групи однолітків.

Центральне особистісне утворення цього періоду – становлення нового рівня самосвідомості, «Я-концепції», яка виражається в намаганні зрозуміти себе, свої можливості і особливості, свою схожість і відмінність порівняно з іншими, а також свою відмінність – унікальність та неповторність.

Підлітковий вік характеризується перш за все підвищенням значимості «Я-концепції», системи уявлень про себе, формуванням складної системи самооцінок на основі перших спроб самоаналізу, порівняння себе з іншими. Підліток дивиться на себе «ззовні», зіставляє себе з іншими – дорослими та однолітками, шукає критерії для такого порівняння. Завдяки цьому у нього поступово виробляються деякі власні критерії оцінки себе, він переходить від погляду «ззовні» на погляд «зсередини». Орієнтація на оцінку оточуючих змінюється орієнтацією на самооцінку, формується уявлення про «Я-ідеальне». Саме у підлітковому віці зіставлення реальних та ідеальних уявлень про себе стає справжньою основою «Я-концепцій» підлітка.

Усвідомлення себе особистістю, як вже зазначалося, відбувається в підлітка насамперед у процесі спілкування з однолітками. Саме спілкування є одним із провідних видів діяльності у цьому віці, коли самопізнання, виокремлення і співставлення свого «Я» з іншими створюють передумови для самовдосконалення особистості, в тому числі і в соціальному сенсі. Оцінюючи свої здібності, успіхи, зовнішню привабливість, моральну сутність, соціальну роль у колективі, свої недоліки, підліток емоційно переживає все це і намагається завоювати повагу і довіру оточуючих. На основі співвідношень між рівнем домагань і реальними успіхами в підлітка формується висока чи низька самоповага. Не менше вона залежить і від оцінки підлітка іншими людьми.

Для розуміння підліткового віку, добору доречних напрямів і форм роботи необхідно мати на увазі, що цей вік відноситься до так званих критичних періодів життя людини або до періодів вікових криз [1, с. 8–11].

Отже, підсумовуючи вищевикладене, можна констатувати, що правосвідомість – це особистісне утворення, яке містить знання і повагу до законів своєї країни, орієнтує на виявлення активної громадянської позиції шляхом дотримання і виконання нормативних настанов держави, поваги прав і законних інтересів інших людей як суб'єктів права. Складовими правосвідомості є знання закону, ставлення до закону та регуляція поведінки відповідно до вимог закону.

У підлітковому віці починає формуватися більш-менш певний світогляд, з'являється потреба в розумінні або, принаймні, пізнанні інформації, яка надходить до них із зовнішнього середовища через різноманітні канали. І хоча їхні судження, особливо на рівні молодшого підліткового віку, є поверховими, часто однобічними, сама потреба в таких знаннях створює сприятливі умови для виховання в підлітків правосвідомості.

Список використаних джерел:

1. Анн Л. М. Психологический тренинг с подростками – СПб. : Питер, 2007. – 271 с.
2. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку: навч. посіб./ І. Д. Бех. – К. : Академвидав, 2012. – 256 с
3. Боришевський М. Й. Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості: [монографія] / [М. Й. Боришевський, М. І. Алексеева, В. В. Антоненко та ін.; за заг. ред. М. Й. Боришевського]. – К., 2001. Т.1. – 236 с.; Т.2. – 231 с.
4. Дидье Ж. Философский словарь / Ж. Дидье. – М. : Международ. Отношения, 2000. – 565 с.
5. Іова В. Ю. Формування громадянської культури особистості: навч.-метод. посібник / В. Ю. Іова, Т. І. Люрина. – Кам'янець–Подільський : Абетка, 2003. – 172 с.
6. Кара-Мурза С. Манипуляции сознанием / С. Кара-Мурза. – М. : Экспо-Пресс, 2003. – 316 с.
7. Коментар до Конституції України. – К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1996. – 376 с.

8. Клімова Г. П. Правосвідомість: до теорії питання / Г. П. Клімова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2012/06/>
9. Петров А. В. Теория государства и права: учеб. пособие / А.В. Петров. – Челябинск, 2002. – 116 с.
10. Петровський П. Забезпечення прав і свобод людини – основний тренд модернізації публічного управління / П. Петровський // Ефективність державного управління: зб. наук. праць. – 2015. – Вип.43. – С. 15-16.
11. Політологічний енциклопедичний словник: навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – К. : Генеза, 1997. – 400 с.
12. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні: [монографія] / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильчан, О. П. Дзьобань та ін. – Х. : Право, 2009. – 352 с.
13. Прихожан А. М. Психология сиротства / А. М. Прихожан, Н. Н. Толстых. – СПб. : Питер, 2005. – 400 с.
14. Рябов С. Г. Особливості громадянської освіти у формуванні політичної культури в перехідному суспільстві / Рябов С. Г. // Освітній дайджест. Акцент–панорама. – 2004. – № 4 (8). – С. 79–87.
15. Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 – 2020 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/580/2015>
16. Юрашевич Н. М. Эволюция понятия правового сознания / Н. М. Юрашевич // Известия вузов. Правоведение. – 2004. – № 2. – С. 178–187.
17. Чорна К. І. Виховання громадянина, патріота, гуманіста: навч.-метод. посібник. – К. : ТОВ «ХІК», 2004. – 96 с.

1.3. Формування громадянської ініціативності підлітків інтернатних закладів

Ініціативність як форма вияву соціальної активності особистості виконує роль однієї з рушійних сил розвитку суспільства і самої особистості. Соціальна затребуваність ініціативності зростає у процесі розбудови громадянського суспільства та ринкових відносин, які в умовах сучасності набувають суспільних пріоритетів. У розвитку особистості ініціативність визначається передумовою її активного життя, зокрема міри інтенсивності власної діяльності, активної персональної участі у житті суспільства і є рушійним чинником розвитку її конкурентоздатності. Отже, у цій категорії об'єднується прояв суспільного та індивідуального.

Виникає питання щодо природи походження ініціативності: вона є вродженою чи має набутий характер? Відповідь криється у поясненні того, що вроджені властивості людини відображають певний тип її темпераменту, а характер формується і розвивається під впливом оточення, життєвого досвіду та особливостей виховання. Ініціативність – це сполучення вродженого і набутого, тобто типу вищої нервової діяльності як природної основи темпераменту та виховання як цілеспрямованого розвитку та підтримки природних задатків молодого особистості.

Перші ознаки ініціативності дитини чітко виявляються вже з 3-х років, коли вона намагається самоствердитися і заявляє про це у вербалізованій формі «Я сам/Я сама!». У підлітковому віці, для якого характерний інтенсивний пошук відповідей на питання «Хто Я?» і «Що Я можу?», ініціативність актуалізується процесами дорослішання і потребами особистісної та соціальної ідентифікації, способом самовираження і самоствердження підлітків як здібних, незалежних, дорослих, гідних поваги. Підлітка хвилюють питання, пов'язані з пошуком тих характеристик, за якими він може отримати і ствердити власне уявлення про самого себе («Я-концепція»), та судити про особливості ставлення до нього інших. З точки зору феноменології «Я-концепція» зазвичай є відображенням власного «Я» в різних соціальних ролях людини («Я-реальне») та уявленнях про те, яким би хотілося бути («Я-ідеальне») [17, С.540]. Такі рольові образи з часом (у міру дорослішання дитини) набувають все більшого діапазону, оскільки формуються внаслідок розширення її кола спілкування, а також ускладнення та поглиблення змісту взаємин у діяльності і спілкуванні між людьми (транзакцій) з різних питань і в різних обставинах.

Для підлітків набір образів «Я» включає сукупність тих ролей, які вони виконують, зокрема ролі дитини, учня, друга, ровесника, вихованця та ін. З-поміж них у підлітковому віці найбільш значимими визначається роль друга і ровесника. І в них підлітки намагаються ствердитись якнайбільше, у тому числі й через різні ініціативи. Квінтесенція поваги для підлітка виявляється в його популярності у середовищі ровесників та їхньому схвален-

ні. На такому визнанні ґрунтується і його самоповага – вона надає йому впевненості в собі, відчуття гідності та спроможності бути корисним для інших. Фрустрація (незадоволеність) цієї потреби спричиняє у нього відчуття слабкості, безпорадності, низьку самооцінку і формує позицію залежності від інших, пасивності. Внаслідок бажання випробувати власні можливості, підняти самооцінку та авторитет серед ровесників і значимих дорослих підлітки тяжіють до екстриму, а прояви їх ініціативності почасти межують з ризикованою чи девіантною поведінкою, супроводжуються конфліктними ситуаціями та деструкціями, інколи – загрозою для їхнього життя і здоров'я [1].

Ще більш проблемними є прояви ініціативності у вихованців інтернатних закладів освіти. Це пояснюється специфічними умовами їх виховання та функціонування інтернатних установ, у яких дозрівання особистості відбувається у закритому середовищі і характеризується обмеженістю соціальних контактів, що знижує можливості набуття самостійності та відповідальності, але є сприятливим для формування споживацької позиції особистості. Така позиція вихованців формується внаслідок соціальної політики, яка вибудовується в парадигмі патерналізму та провокує заміщення їх соціальної активності пасивним очікуванням необхідного від інших – держави, освітнього закладу, меценатів та ін. Діти, які виховуються в інтернатних закладах освіти, звикають до того, що їм готують їжу, за ними миють посуд, прибирають у їхніх кімнатах, дбають про їхній одяг, розвиток, за них вирішують, що вони будуть робити сьогодні, завтра, через місяць, наступного року. Сутнісно споживацька позиція особистості розкривається в соціальній установці «Мені повинні..», «Мені зобов'язані...». Ця соціальна установка, а також високий рівень ізольованості інтернатних закладів освіти призводить до соціальної ізоляції вихованців і обмежує формування в них життєвої і соціальної компетентності, можливості успішного входження у доросле життя, інтеграції у широкий соціум, знижує здатність конструктивного прояву ініціативності. Це робить їх надзвичайно вразливими у відкритому соціальному просторі до маніпулятивних технологій і маловідомих їм умов щоденного самостійного життя. Таки-

ми їх робить надмірна опіка і недостатня розвиненість вольових якостей, неготовність до вияву ініціатив, які виходять за межі задоволення первинних потреб, а також несформованість або недооцінка ролі у соціальному житті соціально-значущих якостей особистості, до яких відноситься й ініціативність.

За нашим формулюванням, «соціально-значущі якості особистості – це якості, що визначають її ставлення до довкілля, інших людей, до самої себе і виявляються в діях і вчинках, у закріплених формах поведінки, здійснюваних на основі соціально-значущої мотивації, та сприяють розв'язанню суспільно-значимих завдань, суспільному і громадянському становленню особистості. За мірою їх прояву в особистості можна судити про її внутрішній світ і духовність» [7, с. 17].

До вивчення проблеми ініціативності, яка розроблялася з позиції різних наук, зокрема філософії, психології, педагогіки та соціології, склалося кілька підходів, що знайшло її висвітлення в різних аспектах: як актуалізованої категорії (Л. Виготський, Е. Еріксон); в сутнісних характеристиках та змісті поняття «ініціативність» (А. Данілова, Т. Окушко, П. Рудик); як діяльнісного стану (О. Трошкін), як соціально-значущої якості, що виявляється в різновекторно спрямованій активності особистості (Т. Алексеєнко, К. Абульханова-Славська, В. Манько, Т. Немцева, В. Петровський, О. Старинська, С. Тетерський, О. Трошкін, О. Харін, В. Шапран та ін). Прояви ініціативності дослідники аналізують у дошкільників (О. Поддяков), молодших школярів (С. Петухов), старших школярів (О. Погоніна) і студентів (І. Головінова, А. Данілова, О. Трошкін).

Отже, на основі узагальнення різних підходів щодо вивчення ініціативності робимо висновок, що основними з-поміж них визначаються особистісно-орієнтований, діяльнісний та компетентнісний. З нашої точки зору спостерігається недооцінка у сучасних дослідженнях середовищного підходу та аксіологічного (ціннісного) концепту, зокрема в осмисленні цієї якості особистості у співвіднесенні з цінностями, якими визначаються потреби і зміст повсякденного життя та ціннісні орієнтації на майбутнє (метапотреби).

Фундаментальним підґрунтям у розумінні особливостей прояву ініціативності вихованців інтернатних закладів освіти ми визначаємо положення гуманістичної теорії, зокрема ті, що були напрацьовані А. Маслоу та К. Роджерсом щодо самоактуалізації особистості. За нашим баченням, запропонована А. Маслоу диференціація образу життя у категоріях Д-життя (дефіцитарне життя) та Б-життя (буттєве або мета-життя) [17, с. 491] дозволяє цілісно осмислити особливості життя вихованців і їх ініціативності у взаємозв'язку. Виховуючись в умовах відірваності від батьків і родини, закритого соціуму, обмеженого фізичного і соціального простору, існуючих норм і правил співбуття, вимог щодо безумовного їм підпорядкування, певної одноманітності щодо вражень і розвитку емоційної сфери, відсутності достатніх умов для повноцінного розкриття своїх здібностей і повноти самореалізації вихованці переживають різні види депривацій і у своєму розвитку мають ознаки проявів дефіцитарного життя. Їхні плани на майбутнє вибудовуються у контексті бажання задовольнити існуючий дефіцит.

Життєвий сценарій, який А. Маслоу визначив як Б-життя [17, с. 500-501], потребує підвищеної активності особистості, повномірного використання нею своїх здатностей, спрямованості зусиль на досягнення поставлених цілей. Такі цілі у вихованців інтернатних закладів освіти, як засвідчують спеціально проведені опитування, здебільшого окреслюються не тільки у міру дорослішання, а й впливу значимих дорослих, ЗМІ та педагогічного спонування. Проте проблема полягає у тому, що вихованці підліткового віку, особливо хлопчики, здебільшого не довіряють педагогам свої сокровенні плани на майбутнє, а їх вектор формується під впливом нав'язаних цінностей і моделей поведінки, культури сили і грошей, які інтенсивно транслуються через канали масової інформації та підсилюються актуалізованими романтичними уявленнями в умовах дефіцитарного життя.

Орієнтиром у їх корегуванні сприймаються ідеї теорії К. Роджерса, згідно яких визначальними положеннями у розвитку «Я-концепції» особистості є: потреба у ціннісному ставленні; можливість робити вільний вибір та відігравати активну роль у

побудові власного життя тільки в умовах свободи; відкритість переживанням та креативність; зовнішня стимуляція мотиву стати кращим; безумовна позитивна увага, тобто відчуття, що її люблять і сприймають без критики та обумовленостей [17, с. 555-571].

Виокремлені положення теорій А. Маслоу та К. Роджерса орієнтують на вироблення в аналізованні та вирішенні проблеми ініціативності особистості педагогічного погляду та дозволяють більшою мірою у цьому процесі враховувати особливості соціального дозрівання вихованців інтернатних закладів освіти.

У розв'язанні цієї проблеми також важливим є розуміння того, що активна особистість ще не є ініціативною, оскільки її діяльність може бути вимушеною. Ініціативна особистість у своїй діяльності проявляє вільну «надситуативну активність» [12], творчо підходить до вирішення поставленого завдання, ініціює або ж включається до практичної реалізації ініціатив. Чи дає це підстави стверджувати, що ініціативу та ініціативність можна ототожнювати? Беззаперечно, між ними існує тісний зв'язок, але принципово відмінним є те, що ініціативність – це риса характеру, а ініціатива – це пропозиція, яка може бути проявом ініціативності як безпосереднього носія даної риси характеру, так і інших її виразників. З цих міркувань нам вважається дещо некоректним тлумачення В. Шапран того, що «... поняття «ініціатива» вужче, ніж поняття «ініціативність», оскільки є окремим проявом ініціативності» [18]. Це різноположні поняття, але семантично близькі, оскільки об'єднанні змістом.

Основними ознаками ініціативності особистості є її новаторський підхід у справах, організаторські здібності, рішучість, готовність нести відповідальність за свої ідеї та вчинки. В основі ініціативності завжди високий рівень соціальної активності, адаптивності, контактності та відкритості особистості до всього нового. Проявити ініціативу – означає вийти за межі звичного, докласти певних вольових зусиль і дій задля досягнення поставленої мети, їх спрямування на вирішення проблем і реалізації ідей. Якщо таких дій немає, то ініціатива є лише вербалізованою, тобто озвученою (виголошеною) і приймає декларативну форму.

Подібне почасти спостерігається в осіб зі слабкою волею, у тих, хто не вірить у можливість якихось змін і власні сили у цьому процесі. Інколи на заваді прояву ініціативності постають лінощі і страх відповідальності за виявлену ініціативу. Але справжня ініціативність завжди межує зі сміливістю, відсутністю страху бути першим, відповідальністю і є проявом активної життєвої позиції.

Ініціативність особистості припускає максимальну самореалізацію сутнісних сил людини у всьому їх різноманітті та виявляється в:

- ✓ активному творчому ставленні до світу (в небайдужості; усвідомленні проблем і потреб довкілля, певної неефективності існуючих зусиль у їх розв'язанні чи задоволенні; внутрішньому добровільному прагненні до створення нових способів дії і видів діяльності, спрямованих на зміну ситуації; в розумінні перспективи таких змін – наслідків для себе та інших);
- ✓ здатності до самостійних починань (в особистому плані; проявах самостійності щодо формулювання ініціативи та обґрунтування її необхідності – без вказівок інших; самоорганізації у досягненні поставленої мети – без сторонньої допомоги; самодіяльності;
- ✓ здібності до творчого мислення (генерації та продукування нових ідей);
- ✓ відповідальності (сумлінності, готовності нести відповідальність за саму ініціативу та її результати) [4].

Навіть з такого окреслення сутнісного в ініціативності особистості (воно може бути більш деталізованим) стає очевидним, як зазначає В. Теплинский, що ініціативність є поєднанням не лише вольових, але й інтелектуальних властивостей особистості, що виявляються в її готовності братися за справу з власної ініціативи, а при наявності труднощів знаходити шляхи і засоби їх подолання (Теплинский В. П., 1961).

На підставі визначених ознак у виявах ініціативності пропонуємо визначення поняття у такому формулюванні: ініціативність – це інтегративне особистісне утворення, соціально значуща якість особистості, яка виявляється у її стійкому прагненні до ініціатив, генерування ідей, творчості, самостійності, а також у діяльній

активності на досягнення певної мети, її вміння ставити перед собою нові завдання та втілювати їх без додаткових спонук, знаходити нові, нешаблонні рішення і засоби їх здійснення [7, с. 22].

Антиподами ініціативності виступають інертність, байдужість, консерватизм. Спотвореними формами ініціативності виявляються показуха, авантюризм, прожектерство, які першочергово справляють враження певних починань і нових підходів, але по суті спрямовані не на поліпшення справи, а на привернення уваги до персони, яка її виявляє, а, отже, здобуття особистісної вигоди (публічного визнання як активної, ініціативної особистості).

Ініціативність підлітків на буттєвому рівні почасти тлумачать як імпульсивність (Андрєєв В., 2006). Проте ці дві категорії вирізняє міра усвідомлення: імпульсивність виявляється під впливом раптових бажань і пристрасті, тобто є переважно емоційною реакцією на щось, а ініціативність – усвідомленим явищем, яке поєднує в собі інтелект, волю, вміння прогнозувати розвиток ситуації чи певного явища. Таким чином, ініціативність пов'язується зі свідомістю й самосвідомістю.

У середовищі ровесників, у тому числі й вихованців інтернатних освітніх закладів, ініціативність підлітків найбільшою мірою виявляється у спілкуванні, в ігровій та предметній діяльності. Ініціативні підлітки за своїм уподобанням пропонують іншим зміст спілкування, вибір форми проведення дозвілля, своє бачення щодо різних ситуацій і шляхів рішення виникаючих проблем. Отже, в ініціативності особистості завжди виявляється її прагнення до лідерства. Лідерство – психологічна характеристика поведінки окремих членів групи (шкільного класу, малих груп школярів у класі), які мають найвищий соціометричний статус і за якими визнається провідна роль у прийнятті групових рішень та організації групової діяльності. Такі відносини розкриваються у контексті домінування та підкорення в системі міжособистісних відносин у групі [2, с. 65-70; 85-92]. Разом з тим, лідерство – це життєва позиція. Всі лідери поділяються на 2 великі групи – формальні (що відповідає їх офіційному статусу, але вони не завжди визнаються авторитетними для всіх членів малої групи) і неформальні (які мають незаперечний авторитет, силу влади

і підтримку у референтній групі). Досить часто між формальним і неформальним лідером існує конфлікт і відбувається боротьба за владу. У такій боротьбі ініціативність та завдяки їй реалізована ініціатива стає засобом досягнення влади, авторитету. В освітньому середовищі та поза ним у середовищі ровесників, здебільшого підліткового віку, найчастіше ризики прояву ініціативності виявляються в ризикованій, девіантній поведінці та фактах мобінгу (психологічного тиску і знуцання групи над особистістю за ознакою її інакшості) або булінгу (регулярно негативної поведінки одного з членів групи стосовно інших чи групи в цілому [1, с. 22-33]). Прояви ініціативності, що мають відхилення у поведінці від прийнятих соціальних та моральних норм, у більшості випадків свідчать про наявність конфлікту між суспільними та особистісними інтересами, а також спробу уникнути виконання певних зобов'язань, відповідальності, подолати свою невпевненість, компенсувати неувагу до себе та своїх потреб і проблем, захистити власну самість, перевірити свої можливості. З цих міркувань, об'єктивне осмислення особливостей прояву ініціативності у підлітків потребує не тільки захоплення тим фактом, що вони її виявляють, а й усвідомлення тих ризиків, які можуть виникати внаслідок їхньої ініціативності. Отже, в оцінюванні ініціативності підлітків варто виходити з розуміння її корисності чи шкідливості для них самих, для інших, для довкілля.

Таким чином, ця соціально-значуща якість особистості сутнісно може бути проаналізована як така, що має конструктивні та деструктивні прояви. Теоретичне підтвердження цьому висновку знаходимо у більш поглибленому аналізуванні характеристики ініціативності, здійсненому В. Петровським, зокрема у контексті визначених ним 2-х глобальних видів ініціативності: адаптивної та неадаптивної. За В. Петровським, їхня відмінність полягає у наступному:

- ✓ адаптивна ініціативність виявляється у вільній (незалежній, самостійній) надситуативній активності і вольових зусиллях особистості, спрямованих на практичну реалізацію таких творчих ідей, що містять позитивну особистісну і суспільну значимість та узгоджуються з відповідними

конструктивними способами їх реалізації; вона є суспільно спрямованою, соціально бажаною, соціально значимою.

- ✓ неадаптивна ініціативність сприймається надлишковою, недоцільною, залежною від оточення або ж такою, для реалізації якої не вистачає компетентності чи (та) вольових зусиль [12, с. 123-172].

Отже, основне протиріччя між названими видами ініціативності полягає у суперечливих відношеннях між ціллю та результатом. Іншими словами, вмінням ставити цілі і мати можливості їх реалізувати (що досить складно в інтернатному закладі).

Ця диференціація знайшла часткове уточнення у працях С.Тетерського, який виокремлює просоціальний і асоціальний прояви ініціативності [15]. Їхній зміст, за нашим уточненням, може виявлятися у наступному:

- ✓ просоціальний (налаштованість на високі (духовні) цілі; готовність до співпереживання, альтруїзму, конкретних добрих справ);
- ✓ асоціальний (грубощі, неприязні висловлювання і дії, жорстокість, насилля по відношенню до інших).

Деструктивний прояв ініціативності (він виявляється в актах дезорганізації, шкідництві, руйнації, нігілістичному ставленні до докільця та ініціативних ідей інших людей) також виокремлює Ю.Харін [8].

Різновекторність проявів ініціативності у підлітковому віці загострює питання щодо можливих причин, які це спричиняють. Наші систематичні спостереження переконують, що характер ініціативності особистості залежить від її ціннісної спрямованості, розуміння соціальних потреб (власних та інших осіб) та компетентності щодо їх можливого задоволення. В цілому ціннісна спрямованість виявляється як небайдуже ставлення до всього, що відбувається навколо, зацікавленість подіями не тільки найближчого кола спілкування чи освітнього закладу, але і селища, села, міста, країни і є певною мірою зацікавленості та персональної участі особистості у суспільному житті. Таке об'єктивно детерміноване суб'єктивне ставлення особистості до соціального життя у підлітковому віці передбачає наявність у найближчому оточенні

позитивного прикладу (бажано від значимих осіб, тобто таких, на котрих би хотілося рівнятися і бути в чомусь схожим), соціально-психологічну готовність самої особистості до ініціативної діяльності, а також безпосередню діяльність у сукупності її різних форм, спрямовану на розв'язання актуальних задач, що стоять перед суспільством і найближчим соціумом, а, отже, зміну довкілля та самого себе як суб'єкта такої діяльності.

Прикладом адаптивної (конструктивної) ініціативності просоціального змісту є громадянська ініціативність, яка розкривається як постійне спрямування особистості до процесу громадянських ініціатив, здатність брати на себе обов'язки і нести за них відповідальність; у здатності особистості піднятися над ситуацією, ставити надвисокі цілі, зокрема і такі, як служіння своїй Батьківщині. Маємо численні приклади з історії і сьогодення, коли у часи воєнних дій, зокрема в умовах військової агресії Росії на території України, випускники інтернатних закладів патріотичними і героїчними вчинками демонстрували найвищий рівень громадянської ініціативності, в тому числі – ціною життя. Однак і в мирному житті є досить великий простір для вияву громадянської ініціативності. Її підґрунтям завжди є любов до великої і малої Батьківщини, любов до її громадян – інших членів суспільства, бажання бути їм корисними.

В ідеальному вираженні громадянська ініціативність розкривається як найвища форма активності та інтегральна якість особистості, відображена в системі мотиваційно-сміслових та інструментально-стильових характеристик, що забезпечують стан її готовності і постійності спрямування до процесу громадянських ініціатив, здатність брати на себе обов'язки і нести за них відповідальність; у здатності особистості піднятися над ситуацією, ставити надвисокі цілі, долати зовнішні та внутрішні бар'єри на шляху до мети, творчо розв'язувати поставлені завдання.

Зважаючи на сутнісні характеристики, *громадянську ініціативність* особистості визначаємо як вид просоціальної ініціативності, яка виявляється в ініціативах, спрямованих на досягнення соціально-значущих цілей і є відображенням високого рівня свідомості, громадянської позиції, патріотизму, відповідальності особистості.

В основу розвитку і прояву громадянської ініціативності завжди покладаються:

- соціальна діяльність (діяльність, що спрямована на досягнення соціально-значимої мети);
- соціальні відносини (взаємодія суб'єктів таких відносин і їхня комунікація, їхні вчинки і поведінка);
- інші соціальні якості особистості (гідність, альтруїзм, милосердя, компетентність, самостійність) і властивості (цілеспрямованість, воля, організаційні здібності та навички, здатність до соціальної рефлексії);
- підтримка ініціативності (наявність односторонніх), соціально-значимий результат (соціальний ефект виявленої та реалізованої ініціативи як свідчення соціальних змін у відповідності до задуму і плану дій).

Вони визначаються основними детермінантами громадянської ініціативності і в конкретних характеристиках задають уявлення щодо потреби їх оптимізації.

Заданий орієнтир сутнісного розуміння громадянської ініціативності проектує вектор і завдання організації відповідної виховної роботи. У побудові виховної роботи важливе значення також має уявлення про структуру явища – адекватне уявлення дозволяє дібрати адекватні методи і форми виховання. За нашим баченням, основними компонентами громадянської ініціативності визначаються:

- соціально-значимий мотив (потреби, інтереси, спонуки особистості);
- громадянська позиція (ціннісне ставлення до дійсності, до себе, інших та довкілля);
- спрямованість особистості на творчу діяльність;
- готовність до прояву ініціативності у конкретних видах діяльності;
- самостійність, певна незалежність у вияві ініціатив;
- відповідальність;
- здатність до реалізації особистісного почину.

В силу специфіки умов виховання, вікових особливостей і обмежувальних факторів у її виявленні, *громадянську ініціатив-*

ність вихованця підліткового віку інтернатного закладу освіти визначаємо як найвищу форму активності вихованців в ініціативах, яка дозволяє реалізувати їм законне право дитини на участь у прийнятті рішень, що стосуються її життя; є відображенням ціннісного, патріотичного ставлення до великої і малої Батьківщини, до середовища освітнього закладу, свого майбутнього, а також як мотиваційно-сміслових детермінант саморегуляції вчинкової діяльності і моделей поведінки, спрямованих на подолання труднощів життя, набуття соціальної компетентності, поліпшення довкілля, налагодження конструктивної взаємодії у соціумі, підтримку, захист і допомогу іншим.

Надситуативна активність у підлітків в освітніх закладах інтернатного типу може виявлятися в активному творчому ставленні до світу (в ініціативах та активній участі у зміні середовища інтернатної установи на краще; позитивній самозміні), пізнавальній активності (бажанні отримати більше знань, щоб бути компетентним у різних життєвих ситуаціях у відкритому соціумі та у виборі майбутньої професії, стратегії свого життя), безкорисній добродійній діяльності.

З урахуванням соціальних потреб, процес формування та підтримки ініціативності передбачає спрямування вихованців насамперед на духовні цінності, розвиток у них гуманістичної свідомості, сприяння у набутті соціальної компетентності, здійснення профілактики споживацтва, асоціальних ініціатив і девіантної поведінки. Формування ініціативності у вихованців інтернатних закладів освіти можливе як у навчально-виховному процесі, так і в позаурочній діяльності.

У формуванні ініціативності надзвичайно важливо дотримуватись наступних основних **принципів**: природовідповідності, любові і поваги до дитини, розвитку, духовності, розуміння, творчості, позитивного спілкування, позитивної свободи, підтримки пізнавальної активності, підтримки кращих ініціатив підлітків, відповідальності.

Отже, з урахуванням всіх виявлених характеристик ініціативності, її детермінант (особистісної і ціннісної спрямованості, соціальних потреб, інтересів) та можливих векторів прояву

вважаємо, що ефективність процесу формування ініціативності у вихованців інтернатних закладів освіти може бути досягнена за наступних *педагогічних умов*:

- *формування ціннісного ставлення* підлітка до Батьківщини, до довкілля, до громади (розуміння їхньої ролі у його житті та житті суспільства; бажання бути корисним для них);
- *розвитку самоцінного ставлення* вихованців (до себе, свого життя і його перспектив, своїх здібностей);
- *підкріплення мотивації* підлітків до формування ініціативності (залучення у пошук новаторських ідей та ситуації вияву самостійності; створення ситуацій соціальної самопрезентації, визнання і схвалення у групі ровесників, зростання особистісної значимості підлітків для педагогів; сприяння позитивним змінам в освітньому середовищі і в особистісному житті; задоволення допитливості; гуртування за інтересами; сприяння активному творчому осмисленню соціальної ролі «Я – соціально активний громадянин»);
- *залучення вихованців у смислоутворювальні та соціально-ціннісні види діяльності* (організація добровільної діяльності, задоволення потреб підлітків у добровільному (самостійному) виборі тематики добровільних ініціатив; розробка і реалізація освітніх, культурологічних, екологічних, соціальних проєктів; активна участь у творчій діяльності, шкільних заходах);
- *розвитку допитливості і зацікавлення* підлітків новими знаннями, способами їх отримання (організація гурткової і дослідної роботи; пошукова діяльність; участь у конкурсах, змаганнях, освітніх тренінгах; відвідування виставок, закладів культури, майстер-класів тощо);
- *педагогічної підтримки ініціативності та конструктивних ініціатив* вихованців (зацікавленість педагогів і вихователів ідеями та ініціативами підлітків; схвалення самостійності і конструктивності; довіра відповідальних доручень; завдання творчого характеру; заохочення ініціативних підлітків; стримування ризикованих ініціатив; висвітлення результатів здійснених соціальних ініціатив в освітньому середовищі та поза ним);

- *підтримки діяльності учнівського самоврядування* (зміна авторитарної моделі виховання на особистісно-орієнтовану; підвищення ролі та активності учнівського самоврядування освітнього закладу; співпраця учнівського і педагогічного колективу; підтримка самостійності, креативності, активної участі школярів у громадському житті школи, набутті компетентності та управлінських навичок, у самореалізації кожного в його виборній посаді як соціальній ролі; створення належних умов для діяльності органів учнівського самоврядування з метою забезпечення прав і свобод людини – учня, формування громадянської позиції, готовності до прийняття важливих рішень і відповідальності за них, досвіду діяльності у нормативному полі; через розвиток соціальної ініціативності та активності учнів виховувати в них почуття гідності та відповідальності, формувати громадянську ініціативність);
- *розширення кола об'єктів ініціатив за межами інтернатного закладу* (налагодження партнерської взаємодії між інтернатною установою та іншими освітніми закладами; налагодження конструктивної взаємодії з місцевою громадою; здійснення добродійних акцій і добродійної діяльності у територіальній громаді (для мешканців будинків для людей похилого віку та з інвалідністю, для дітей-сиріт з інших інтернатних закладів; охорона природи, історичних та культурних пам'яток; вшанування учасників бойових дій; допомога особам з інвалідністю, самотнім, вимушеним переселенцям тощо);
- *науково-методичного забезпечення діяльності педагогів і вихователів* з питань формування ініціативності у вихованців інтернатних закладів освіти (діагностичні методики; інтерактивні методики; виховні технології; посібники та методичні рекомендації).

Зважаючи на особливі умови особистісного становлення вихованців та вікові особливості підлітків, дорослим, зокрема педагогічному персоналу інтернатних закладів освіти, варто пам'ятати, що:

- ✓ *ініціативність розвивається в умовах розвивального, а не авторитарного середовища.* Авторитарний стиль спілкування педагогів з вихованцями зумовлює формування у них якостей безініціативного виконавця чужої волі, невпевненої у власних силах людини. Найбільш сприятливим визнається діалогічний стиль спілкування з елементами стимулювання для подальшого особистісного розвитку;
- ✓ *дітям потрібно дозволяти виявляти самостійність.* Зокрема давати можливість самим знаходити рішення різних ситуацій і виправлення допущених помилок. Це зміцнить їхню впевненість у своїх здібностях і можливостях, здатності до самостійного розв'язання життєвих проблем.
- ✓ *підтримувати у вихованців розвиток допитливості.* Чим більше вона буде знати, чим ширшим буде її кругозір, тим більше конструктивних ідей вона буде пропонувати;
- ✓ *пропонувати допомогу у складних ситуаціях потрібно ненав'язливо* – не намагайтесь «підмінювати» підлітка собою. Дозвольте йому зробити власний вибір із запропонованих кількох варіантів можливих рішень чи поведінки і їх можливих наслідків. Така допомога буде збагачувати його компетентність та розвивати ініціативність;
- ✓ *не потрібно критикувати підлітка за його невдачі.* Це його ображає, принижує в очах ровесників і вселяє зневіру у власні здібності, знижує мотивацію до особистісного зростання;
- ✓ *налаштовуйте підлітків не на самокритику, а на конструктивну самооцінку.*

Рівень ініціативності підлітків-вихованців інтернатних закладів освіти може бути оціненим за наступними **критеріями і показниками:**

1. Вміння висловлювати ідеї та пропозиції під час виконання завдань у процесі навчальної діяльності (на уроках, у процесі виконання домашніх завдань, самоосвіти).

2. Прояви ініціативності у позаурочних заходах (в ігровій діяльності, у спілкуванні з ровесниками, у проведенні дозвілля, шкільних заходах).

3. Креативність і доцільність прояву ініціативності (творчий характер запропонованих ініціатив, можливість їх практичної реалізації, можливий ефект).

4. Сміливість, рішучість ініціатив (новизна пропозицій; уміння підлітка захищати ідеї; готовність брати на себе відповідальність).

Педагогічний процес формування ініціативності підлітків доцільно здійснювати та моніторити у декілька етапів. Основними з них визначаються наступні:

- *діагностичний* – фіксація стану розвиненості ініціативності;
- *пошуковий* – сумісний пошук причин виникнення труднощів підлітків у виявах ініціативності;
- *проектувальний* – проектування дій педагога та учнів для підвищення рівня ініціативності;
- *діяльнісний* – дії педагога та самого учня у розвитку ініціативності (стимулювання, підтримка (допомога) та взаємодія між учнями (взаємопідтримка, координація сумісної діяльності);
- *рефлексивний* – сумісне обговорення успіхів та невдач попередніх етапів діяльності, осмислення учнями та педагогами нового досвіду в розвитку ініціативності.

Список використаних джерел

1. Алексеєнко Т. Ф. Ризикована поведінка : посіб. / Т. Ф. Алексеєнко, С. В. Кушнар'єв. – Вінниця : Фірма Планер, 2013. – 172 с.
2. Алексеєнко Т. Ф. Соціальні цінності малої групи школярів : монографія / [Т. Ф. Алексеєнко, Є. М. Бачинська, І. Д. Зверева та ін.] // за заг. ред. Т. Ф. Алексеєнко. – К.: Педагогічна думка, 2012. – 180 с.
3. Алексеєнко Т. Ф. «Я» + «Інші». Виховний потенціал шкільного середовища і добродійної групової діяльності школярів». Методичні рекомендації. // Шкільний світ. — 2012. — № 46. – С. 3-7.
4. Алексеєнко Т. Ф. Соціальна ініціатива особистості як наукова категорія і як соціально-педагогічне явище / Т. Ф. Алексеєнко // Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал : мат-ли звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України / [За ред. О. В. Сухомлинської, І. Д. Бега, Г. П. Пустовіта, О. В. Мельника]. – Івано-Франківськ : НАІР, 2014. – Вип. 4. – С. 36–39.

5. Алексєєнко Т. Ф. Формування інклюзивної компетентності соціальних педагогів як напрям реалізації компетентнісного підходу в галузі освіти / Т. Ф. Алексєєнко // Соціально-педагогічна робота в закладах освіти інклюзивної орієнтації [Тези] : матеріали VI Всеукр. наук.-практ. (Хмельницький, 14 квіт. 2011 р.). – Хмельницький : Хмельницький ін-т соціальних технологій Університету «Україна», 2011. – С. 157-159.
6. Бєх І. Д. Виховання особистості: У 2кн. Кн. 2: Особистісно-орієнтований підхід: науково-практичні засади. – К. : Либідь, 2003. – 344 с.
7. Виховання соціально-значущих якостей підростаючої особистості : метод. посіб. / Т. Ф. Алексєєнко, А. П. Данілова, Р. В. Малиношевський ; заг. ред Т. Ф. Алексєєнко. – Ніжин : ПП Лисенко, 2015. – 192 с.
8. Диалектика социальной инициативы /под ред. Ю. Н.Харина. – Минск: Беларусь, 1986. – 112 с.
9. Добродійна діяльність школярів : метод. рекомендації/ Т.Ф. Алексєєнко, А. П. Данілова, А. І. Конончук, Т. Ю. Куниця / під заг. ред. Т. Ф. Алексєєнко. – Ніжин: ПП Лисенко, 2015. – 104 с. з іл.
10. Організація соціально-педагогічної підтримки школярів групи ризику : метод. посіб. / [Алексєєнко Т. Ф., Жданович Ю. М., Куниця Т. Ю., Малиношевський Р. В., Сергєєва Н. В.] / за заг. ред. Т. Ф. Алексєєнко. – К. : ТОВ «Задруга», 2017. – 168 с.
11. Педагогічні умови виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності / Т. Немцева, Н. Бондаренко // Рідна школа. – 2013. – № 12. – С. 66-70. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rsh_2013_12_14
12. Петровский В. П. Личность в психологии: парадигма субъективности. Монография. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – С. 123-172.
13. Петрочко Ж. В. Сутність і функціональна роль соціальної ініціативності у структурі лідерства підлітків [Електронний ресурс] / Ж. В. Петрочко // Теоретико-метод. проблеми виховання дітей та учнів. молоді. – 2014. – Вип. 18 (2). – С. 143-150. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2014_18\(2\)_19](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2014_18(2)_19)
14. Соціально-педагогічна підтримка дітей та учнівської молоді : монографія / [Алексєєнко Т.Ф., Жданович Ю. М., Малиношевський Р. В. та ін.] / за заг. ред. Т. Ф. Алексєєнко. – К. : ТОВ «Задруга», 2017. – 168 с.
15. Социальные инициативы детей и молодежи: поддержка общества и государства: монография / С. В. Тетерский.. – М. : Реглант, 2003. – 214 с.
16. Формування соціальної ініціативності підлітків у дитячому об'єднанні: монографія / Т. К. Окушко, Ж. В. Петрочко, Н. В. Чиренко,

- Н. О. Шпиг, О. В. Касьянова, Л. М. Сокол, О. В. Пашенко, О. В. Долгова, В. Ю. Белан; наук. ред. Т. К. Окушко. – Харків : Друкарня «Мадрид», 2015. – 318 с.
17. Л. Хьелл, Д. Зиглер. Теория личности. Основные положения, исследования и применение. – СПб: Издательство «Питер», 2000. – 608 с.
18. Шапран В. Ю. Види ініціативності та їх класифікація // Гуманітарний вісник. ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»: [науково-теоретичний збірник]. – Переяслав-Хмельницький: 2011. – Вип. 21. – С. 408-413.

1.4. Особливості формування громадянських якостей підлітків в період реформування інтернатних закладів

В умовах реформування усієї освітньої системи однією з актуальних проблем соціально-педагогічної науки є навчання і виховання дітей в умовах інтернатних закладів, адже вони там не тільки отримують освіту, а й проводять весь свій вільний час. Саме на заклади системи загальної середньої освіти державою покладено обов'язок формування громадянських якостей та світоглядних позицій молодого покоління, враховуючи потенціал їх освітнього середовища та виховної роботи.

Важливим механізмом покращення ситуації стосовно утримання та виховання дітей-сиріт є деінституціалізація (процес відмови від системи догляду, яка ґрунтується на великих інституціях, і перехід до низки інтегрованих послуг на основі родини та громади).

За визначенням Європейської комісії, деінституціалізація – це комплекс заходів, який передбачає влаштування дітей із інституційної до сімейних форм виховання, комплексний підхід до системи трансформації системи захисту дітей – перехід від виховання дітей у великих інституціях до виховання дітей у таких формах організацій, які є максимально наближеними до сімейних та базованих на послугах, які надаються у межах спільноти – надання житла, лікування, освіти, реабілітація дитини та сім'ї, пошук прийомних сімей, якщо сім'ї немає або вона остаточно не здатна виконувати покладені на неї функції [22].

20 листопада 1989 р. Генеральною Асамблеєю ООН була прийнята «Конвенція про права дитини» [5]. Її називають мировою

конституцією прав дитини тому, що у ній міститься положення й про особливі групи дітей: інвалідів, сиріт; дітей, які позбавлені батьківського піклування, знаходяться в зоні озброєного конфлікту, біженців, про підлітків, що скоїли злочин.

Визначною подією в утвердженні важливості цього принципу стала Постанова ВР УРСР «Про ратифікацію Конвенції про права дитини» у лютому 1991 р. Тим самим Україна визнала цінність людської особи та зобов'язалася забезпечувати кожній її дитині захист від будь-яких форм насильства, жорстокості, експлуатації у різних сферах життя; гарантувати піклування, свободу, культурний та духовний розвиток, розвиток талантів, розумових і фізичних здібностей, захист почуття гідності, виховання поваги до навколишнього середовища, підготовку до повноцінного і достойного суспільного життя. Конвенція є першим міжнародним документом, який став частиною українського національного законодавства у сфері захисту прав дітей.

Починаючи з 1997 р. започатковується підготовка щорічних Державних доповідей про становище дітей в Україні. Спочатку за їх підготовку відповідав Кабінет Міністрів України, а з 2000 р. цей обов'язок покладено на Міністерство соціальної політики.

В Україні існує розгалужена мережа освітніх установ, серед яких вагомим місцем належить закладам інтернатного типу. Школи-інтернати переживають нелегкий період реформування й перебудови. Розглянемо, як станом на 2017 рік Закон України «Про загальну середню освіту» [10] визначає перелік інтернатних закладів. Відповідно до статті 9 (п. 1) до загальноосвітніх навчальних закладів належать:

- спеціалізована школа (школа-інтернат) I-III ступенів з поглибленим вивченням окремих предметів та курсів;
- гімназія (гімназія-інтернат) – навчальний заклад II-III ступенів з поглибленим вивченням окремих предметів відповідно до профілю;
- колегіум (колегіум-інтернат) – навчальний заклад II-III ступенів філологічно-філософського та (або) культурно-естетичного профілю;

- ліцей (ліцей-інтернат) – навчальний заклад III ступеня з профільним навчанням та допрофесійною підготовкою (може надавати освітні послуги II ступеня, починаючи з 8 класу);
- школа-інтернат I-III ступенів – навчальний заклад з частковим або повним утриманням за рахунок держави дітей, які потребують соціальної допомоги;
- спеціальна школа (школа-інтернат) I-III ступенів – навчальний заклад для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку;
- санаторна школа (школа-інтернат) I-III ступенів – навчальний заклад з відповідним профілем для дітей, які потребують тривалого лікування;
- школа соціальної реабілітації – навчальний заклад для дітей, які потребують особливих умов виховання (створюється окремо для хлопців і дівчат);
- навчально-реабілітаційний центр – навчальний заклад для дітей з особливими освітніми потребами, зумовленими складними вадами розвитку.

У Національній програмі «Діти України» наголошується, що діти, які з тих чи інших причин перебувають у скрутних умовах існування, повинні бути під особливою увагою і турботою держави й державна опіка щодо цих дітей має стати одним з пріоритетних напрямів соціальної політики. На зміну ізольованому інтернатному вихованню має прийти інтегроване навчання та виховання. [15].

Правові, організаційні, соціальні засади та гарантії державної підтримки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування молоді із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, визначаються Законом України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», який набрав чинності від 3 січня 2005 р. і є складовою частиною законодавства про охорону дитинства [9].

Створення закладів нового типу із сімейними формами виховання має на меті Концепція Державної програми реформування

системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Програма удосконалює механізм своєчасного виявлення безпритульних і бездоглядних дітей та їх влаштування, запобігання дитячій безпритульності і бездоглядності; провадить ефективну діяльність щодо повернення дітей до рідних батьків, підвищення їх відповідальності за виховання дітей; забезпечує розвиток системи сімейних форм виховання (усиновлення, встановлення опіки і піклування, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу) тощо [18].

Під час реалізації Державної цільової соціальної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування відбувалося перепрофілювання та оптимізація мережі інтернатних закладів, внаслідок чого зменшилась кількість дитячих будинків сімейного типу та шкіл-інтернатів для дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування у 2007-2017 роках [11].

За даними Міністерства соціальної політики України, станом на кінець 2016 р., частка-дітей сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, від загальної кількості вихованців інтернатних закладів становила 8 %, більшість інших вихованців – це діти із сімей у складних життєвих обставинах.

З метою реалізації права кожної дитини на виховання в сім'ї та профілактики соціального сирітства, а також вдосконалення системи надання соціальних послуг дітям і сім'ям була затверджена Національна стратегія профілактики соціального сирітства на період до 2020 року. У ній зазначено: щороку близько 8 тисяч дітей залишаються без батьківського піклування, зокрема через складні життєві обставини, безвідповідальне ставлення батьків до виконання своїх обов'язків, вживання батьками алкоголю, наркотичних засобів, а також через їхнє жорстоке поводження з дитиною [16].

Одним із основних завдань стратегії є впровадження нових соціальних технологій, спрямованих на раннє виявлення сімей з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, виховання відповідального батьківства, запобігання випадкам відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав.

Реалізація означеної Стратегії серед усього іншого дасть можливість зменшити кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які виховуються в інтернатних закладах; зменшити кількість дітей, які перебувають поза сімейним оточенням; створити умови для утвердження в суспільстві сімейних цінностей, виховання відповідального батьківства та запобігання соціальному сирітству.

Результати ж моніторингового дослідження функціонування системи інтернатних закладів та закладів соціального захисту дітей, яке було проведене Уповноваженим Президента України з прав дитини спільно з Альянсом «Україна без сиріт», свідчать, що в інтернатних закладах виховується 103 995 дітей, при цьому із них лише близько 10 тис. – це діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, у решти є батьки. У середньому в Україні кожні 3 дні 250 дітей влаштовуються до закладів інституціонального догляду, а кожна 35-та дитина в Україні – вихованець інтернатного закладу певного типу. Для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з метою забезпечення належного рівня задоволення їх життєвих та освітніх потреб за умов повного утримання їх за рахунок засновника, власника створюються інтернатні заклади таких типів:

- дитячий будинок – навчальний заклад, який забезпечує розвиток, виховання, навчання та соціальну адаптацію дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, дошкільного та шкільного віку;
- загальноосвітня школа-інтернат – навчальний заклад, що забезпечує виховання, навчання та соціальну адаптацію дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- спеціалізована школа-інтернат I-III ступенів – навчальний заклад з поглибленим вивченням окремих предметів та курсів, що забезпечує виховання, навчання та соціальну адаптацію обдарованих дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- спеціальна загальноосвітня школа-інтернат I-III ступенів – навчальний заклад для дітей-сиріт та дітей, позбавлених

батьківського піклування, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку;

- загальноосвітня санаторна школа-інтернат I-III ступенів – навчальний заклад з відповідним профілем для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які потребують тривалого лікування [14].

За інформацією ДНУ «Інститут освітньої аналітики» Міністерства освіти і науки України на початок 2017-2018 навчального року в Україні функціонувало 615 інтернатних закладів різних типів. Із них:

- загальноосвітніх шкіл-інтернатів – 135;
- спеціалізованих шкіл-інтернатів – 47;
- спеціальних шкіл-інтернатів – 287;
- загальноосвітніх санаторних шкіл-інтернатів – 61 [21].

Школа-інтернат (лат. *internus* – внутрішній) – навчально-виховний заклад (закритий, напівзакритий), у якому створені сприятливі умови для проживання, навчання, виховання, лікування й оздоровлення, реабілітації, гармонійного розвитку дітей (діти-сироти та діти, позбавлені батьківської опіки; діти-інваліди та діти з особливостями психофізіологічного розвитку; діти з послабленим здоров'ям, здібні і талановиті діти) [4, с. 1008].

Засадами державної політики у сфері освіти та принципами освітньої діяльності відповідно до Закону України «Про освіту» є: виховання патріотизму; формування усвідомленої потреби в дотриманні законодавства; формування поваги до прав і свобод людини, формування громадянської культури та культури демократії тощо [17].

У проекті Закону України «Про загальну середню освіту», що є у вільному доступі на сайті Міністерства освіти і науки України, заклади загальної середньої освіти незалежно від підпорядкування, типів і форми власності можуть мати у своєму складі структурні підрозділи, у тому числі філії, інтернати з частковим або повним утриманням здобувачів освіти [2].

Припинення функціонування інтернатів у складі таких закладів можливе лише після вирішення в установленому порядку питання здобуття учнями (вихованцями) освіти та/або отримання відповід-

них соціальних послуг за місцем їхнього проживання (реєстрації) чи місцем проживання (реєстрації) їхніх батьків. Зміну типу підпорядкованих шкіл-інтернатів (крім закладів середньої освіти для дітей з порушенням інтелектуального розвитку) на гімназію, ліцей відповідно до вимог цього Закону із збереженням у складі цих закладів освіти інтернатів з частковим або повним утриманням учнів (вихованців) за рахунок засновника (засновників).

Завданнями загальної середньої освіти є: виховання громадянина України; виховання в учнів (вихованців) поваги до Конституції України, почуття власної гідності, відповідальності перед законом за свої дії, свідомого ставлення до обов'язків людини і громадянина; реалізація права учнів (вихованців) на вільне формування політичних і світоглядних переконань; виховання шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, національних цінностей Українського народу та інших народів і націй.

Державна національна програма «Освіта (Україна XXI століття)», має на меті виховання освіченої, творчої особистості, формування національної свідомості, формування високої мовної культури, виховання поваги до Конституції, державної символіки, культури та історії свого народу [8].

Нормативно-правовою базою громадянської освіти в Україні, яка сформована протягом останніх років, є певна сукупність правових актів різної юридичної сили, що врегульовують суспільні відносини в галузі освіти, зокрема збільшення впливу освіти на розвиток громадянського суспільства та демократичних процесів в Україні. Основою є Конституція України, де зафіксовано основні права та обов'язки громадян.

Міжнародною правовою базою є документи, у яких відображено громадянські цінності: Рекомендації ЮНЕСКО «Про виховання в дусі поваги прав людини та основних свобод» (1974 р.), Декларація прав толерантності (1995 р.), Бухарестська декларація етичних цінностей і принципів вищої освіти в Європі (2005 р.), Європейський рік громадянства через освіту «Жити і вчитися демократії» (2004 р.), Європейська хартія про участь молоді в громадянському житті на місцевому та регіональному рівні (2003 р.).

Про актуальність громадянської освіти свідчить прийнята міністрами освіти європейських країн «Краківська резолюція і проєкт керівних принципів навчання демократичного громадянства» (2004), у якій міститься нове визначення демократичної громадянськості і переглянуті шляхи навчання і викладання згідно з цією концепцією. Підкреслюється, що громадянська освіта актуальна не тільки на регіональному і національному, а й на європейському рівні, а навчатися потрібно у формальному і неформальному середовищі протягом усього життя.

Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства і освіти в галузі прав людини (2010). Однією з основних цілей освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини є не просто дати учням знання, розуміння й навички, але й сприяти їхній готовності брати участь у житті суспільства, захищати й підтримувати права людини, демократію й верховенство права.

Навчання демократичному громадянству є основоположною передумовою для вільного, толерантного, справедливого і відкритого суспільства, для суспільної злагоди, взаєморозуміння, міжкультурного і міжрелігійного діалогу та солідарності, для рівності між чоловіками та жінками [1]. До нього входять усі формальні й неформальні освітні заходи, включаючи професійну підготовку, сім'ю та об'єднання за інтересами, що дозволяє індивіду діяти як активний і відповідальний громадянин, що з повагою ставиться до інших.

Проголошені закони, концепції, програми розкривають зміст громадянського становлення особистості: виховання поваги до Конституції України, державних символів України, прав і свобод людини і громадянина, формування почуття власної гідності, відповідальності перед законом за свої дії, свідоме ставлення до обов'язків людини і громадянина; сприяння реалізації прав особистості на вільне формування політичних і світоглядних переконань; виховання шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, державної та рідної мови, національних цінностей Українського народу та інших народів і націй.

На необхідності оволодіння громадянськими компетентностями наголошується в Концепції нової української школи, яка

передбачає створення опорних шкіл, мережа яких, згідно з графіком освітньої реформи, буде повністю сформована у 2019 р. (у 2017 р. – до 150 таких шкіл), здатних забезпечити учням 10 ключових компетентностей (спілкування державною, рідною в разі відмінності та іноземними мовами, математичну грамотність, компетентність у природничих науках і технологіях, інформаційно-цифрову компетентність, уміння вчитися впродовж життя, соціальні та громадянські компетентності, підприємливість, загальнокультурну й екологічну грамотність і здорове життя) [6].

Створення системи всебічної підтримки громадянської активності молоді, спрямованої на самовизначення і самореалізацію, формування необхідних для цього правових, гуманітарних та економічних передумов, надання соціальних є метою «Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2009–2015 роки», у якій зазначається, що показником успішності суспільства, можливості реалізації його творчого потенціалу є соціальне становище молоді [12]. Основними завданнями програми є: створення умов для інтелектуального самовдосконалення молоді, творчого розвитку особистості; утвердження патріотизму, духовності, моральності та формування загальнолюдських цінностей. А до очікуваних результатів віднесено питання підвищення рівня громадської активності та патріотичної свідомості молоді, створення морально-етичних засад для її всебічного розвитку; підвищення рівня правової культури молодих громадян, зокрема в питаннях поваги до прав і свобод людини, відповідальності за власне життя.

Згідно з Концепцією національно-патріотичного виховання дітей та молоді, важливими виховними завданнями є сприяння набуттю дітьми та молоддю патріотичного досвіду на основі готовності до участі в процесах державотворення, уміння визначати форми та способи своєї участі в життєдіяльності громадянського суспільства, спілкуватися з соціальними інститутами, органами влади, спроможності дотримуватись законів та захищати права людини, готовності взяти на себе відповідальність, здатності розв'язувати конфлікти відповідно до демократичних принципів [13].

У Концепції відзначається, що крім загальноприйнятих принципів виховання, патріотичне виховання має власні принципи, які відображають його специфіку, серед яких:

- *принцип самоактивності й саморегуляції*, що забезпечує розвиток у вихованця суб'єктних характеристик; формує здатність до критичності й самокритичності, до прийняття самостійних рішень; виробляє громадянську позицію особистості, почуття відповідальності за її реалізацію в діях та вчинках;
- *принцип національної спрямованості*, що передбачає формування національної самосвідомості, виховання любові до рідної землі, українського народу, шанобливого ставлення до його культури та до культури всіх народів, які населяють Україну; здатності зберігати свою національну ідентичність, пишатися приналежністю до українського народу, брати участь у розбудові та захисті своєї держави;
- *принцип соціальної відповідності* обумовлює потребу узгодження змісту і методів патріотичного виховання з реальною соціальною ситуацією, у якій організовується виховний процес, і має на меті виховання в дітей і молоді готовності до захисту вітчизни та ефективного розв'язання життєвих проблем та ін.

У Національній доктрині розвитку освіти України наголошено, що домінантною основою розвитку українського суспільства є виховання «свідомого громадянина, патріота, набуття молоддю соціального досвіду, високої культури міжнаціональних взаємовідносин, формування в молоді потреби та уміння жити в громадянському суспільстві, духовності та фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, трудової, екологічної культури» [7].

У Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти, йдеться про формування громадянської компетентності як здатності учня активно, відповідально та ефективно реалізовувати права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства. Саме тому важливим є формування в учнів активної соціальної та громадянської позиції, підвищення рівня їхньої духовної культури, активне включення в соціальне життя суспільства [3].

Свідченням важливості виховання громадянина-патріота України стало ухвалення Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки, що наголошує на необхідності формування активної громадянської позиції та національно-патріотичної свідомості громадян України, особливо дітей та молоді [20]. У документі визначено, що розвиток громадянина як високоморальної особистості, яка плекає українські традиції, духовні цінності, володіє відповідними знаннями, вміннями та навичками, здатна реалізувати свій потенціал в умовах сучасного суспільства, має стати одним із пріоритетних напрямів діяльності держави та суспільства.

З метою формування правової культури та правової свідомості у суспільстві в кінці 2017 р. Кабінет Міністрів України затвердив Стратегію інформування громадян про гарантовані їм Конституцією та законами України права, наголошуючи, що формування високого рівня правової свідомості є необхідною умовою ефективної реалізації прав, свобод і обов'язків громадянина для виховання у нього почуття відповідальності за виконання своїх обов'язків перед державою [19].

Отже, українське законодавство забезпечує захист прав дітей, створює передумови для їх розвитку як творчої, свідомої, відповідальної особистості, виховання у дусі національних цінностей тощо.

Список використаних джерел:

1. Біла книга Ради Європи з міжкультурного діалогу. – Режим доступу: http://195.78.68.75/mcu/control/uk/publish/article?art_id=244962256&cat_id=244962252sed.pdf
2. Громадське обговорення проекту Закону України «Про загальну середню освіту». – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-dlya-gromadskogo-obgovorennya-proekt-zakonu-ukrayini-pro-povnu-zagalnu-serednyu-osvitu>
3. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти [Електронний ресурс]: Постанова КМУ від 23.11.2011. р. № 1392; із змінами від 21.08.2013. – Режим доступу: – <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF>
4. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; відповід. ред. Василь Григорович Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

5. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 (із змінами). – Режим доступу: – http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_021
6. Концепція нової української школи. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compres>
7. Національна доктрина розвитку освіти України [Електронний ресурс]. Указ Президента України від 17.04.2002 р. №347/2002. Режим доступу: – <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>
8. Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття») [Електронний ресурс]: Постанова КМУ від 03.11.1993 р. № 896; із змінами від 29.05.1996 . – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF>
9. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [Електронний ресурс]: Закон України від 13.01.2005 р. №2342-IV; із змінами від 27.03.2018 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2342-15>
10. Про загальну середню освіту [Електронний ресурс]: Закон України від 13.05.1999 р. № 651-XIV; із змінами від 28.09.2017 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/651-14>
11. Про затвердження Державної цільової соціальної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [Електронний ресурс] Постанова Кабінету Міністрів від 17.10.2007 року № 1242. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1242_2007-%EF
12. Про затвердження Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2009-2015 роки [Електронний ресурс]: Постанова КМУ від 28.01.2009 № 41; із змінами 16.07.2013. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/41-2009-%D0%BF>
13. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах» [Електронний ресурс] : наказ М]ОН України № 641 від 16.06.2015. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS24863.html
14. Про затвердження Положення про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [Електронний ресурс]: Наказ МОН молоді спорту, Мінсоцполітики України від 10.09.2012 р. №995/557. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1629-12>

15. Про Національну програму «Діти України» [Електронний ресурс]: Указ Президента України від 18.01.1996 р. № 63/96. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/63/96>
16. Про Національну стратегію профілактики соціального сирітства на період до 2020 року [Електронний ресурс]: Указ Президента України від 22.10.2012 № 609/2012. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/609/2012>].
17. Про освіту [Електронний ресурс]: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
18. Про схвалення Концепції Державної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [Електронний ресурс] Постанова Кабінету Міністрів від 11.05.2006 р. № 263. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/263-2006-%D1%80>
19. Про схвалення Стратегії інформування громадян про гарантовані їм Конституцією та законами України права на період до 2019 року [Електронний ресурс]. Розпорядження КМУ від 20.12.2017 р. №1012-р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1012-2017-%D1%80>
20. Про стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки [Електронний ресурс]: Указ Президента України від 13.10.2015 № 580. – Режим доступу. – <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580/2015>
21. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні за 2017. – Права людини 2018. – Режим доступу: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/docs/presentations/&page=3>
22. Cantwell, N.; Davidson, J.; Elsley, S.; Milligan, I.; Quinn, N. (2012). *Moving Forward: Implementing the 'Guidelines for the Alternative Care of Children'*. UK: Centre for Excellence for Looked After Children in Scotland]

1.5. Стан сформованості громадянських якостей підлітків інтернатних закладів

Сутність процесу становлення громадянських якостей вихованців інтернатних закладів полягає у формуванні певних якостей (з урахуванням вікових особливостей), наявність яких буде сприяти розвитку юного громадянина. У ході дослідження ми зо-

середили увагу на формуванні таких громадянських якостей як громадянська відповідальність, громадянська правосвідомість та громадянська ініціативність, на виховання яких було спрямовано експериментальну роботу; визначено критерії та показники, за якими встановлювали рівні сформованості певних громадянських якостей у підлітків інтернатних закладів.

Експериментальними базами дослідження були 12 закладів інтернатного типу (серед них санаторна, спеціалізована, спеціальна, загальноосвітня школи-інтернати, ліцей-інтернат, гімназія-інтернат).

Аналіз контингенту вихованців інтернатних закладів свідчить, що більшість з них – це педагогічно занедбані діти, які виховувались у неблагополучних сім'ях, перебували під впливом вуличних компаній, які справляли на них негативний вплив.

Виявлення стану сформованості громадянських якостей підлітків інтернатних закладів здійснювалося в процесі констатувального етапу експерименту, який включав вирішення таких завдань:

1. Розробка критеріїв і показників сформованості громадянських якостей підлітків інтернатних закладів.
2. Добір діагностичного інструментарію відповідно до проблематики дослідження, вікових та індивідуально-психологічних особливостей підлітків інтернатних закладів.
3. Проведення серії діагностичних процедур щодо формування громадянських якостей підлітків інтернатних закладів.
4. Виявлення рівнів сформованості громадянських якостей підлітків інтернатних закладів.
5. З'ясування ставлення вихователів інтернатних закладів до проблеми формування громадянських якостей підлітків інтернатних закладів.

Перше завдання констатувального етапу дослідження – розробка критеріїв і показників сформованості громадянських якостей підлітків інтернатних закладів.

На основі визначення змісту формування громадянських якостей вихованців інтернатних закладів, врахування особливостей підліткового віку та специфіки контингенту вихованців інтернат-

них закладів добиралися критерії сформованості громадянських якостей підлітків інтернатних закладів.

Визначено такі критерії та показники сформованості громадянських якостей вихованців інтернатних закладів:

- *когнітивний*: знання про сутність громадянських якостей (громадянської правосвідомості, громадянської відповідальності, громадянської ініціативності); розуміння значення громадянських якостей особистості для становлення і розвитку суспільства; усвідомлення своєї ролі в суспільстві як громадянина;
- *емоційно-ціннісний*: особистісно-ціннісне ставлення до суспільства і до себе як громадянина; внутрішня готовність до реалізації громадянських якостей (громадянської правосвідомості, громадянської відповідальності, громадянської ініціативності) через власну діяльність;
- *поведінково-діяльнісний*: реалізація здобутих громадянських знань та якостей у повсякденному житті; прояв здатності керуватися громадянськими цінностями у своїй суспільній діяльності.

Ці критерії та показники склали основу характеристик рівнів сформованості громадянських якостей у вихованців інтернатних закладів: високого, середнього, низького. Підлітки різних рівнів відрізняються повнотою, глибиною необхідних знань, ставленням до них, способами поведінки у правових та соціальних ситуаціях.

Високий рівень сформованості громадянських якостей підлітків інтернатних закладів характеризується ґрунтовними знаннями про сутність громадянських якостей (громадянської правосвідомості, громадянської відповідальності, громадянської ініціативності); чітким усвідомленням себе громадянином своєї держави – членом суспільства; готовністю до реалізації громадянських якостей через власну діяльність; умінням реалізовувати здобуті знання та керуватися громадянськими цінностями у своїй суспільній діяльності. До цієї групи належать підлітки, які проявляють себе як ініціативні, відповідальні, правосвідомі та

соціально активні, які орієнтуються у суспільних проблемах та цікавляться ними.

Підлітки із *середнім рівнем* сформованості громадянських якостей мають достатні знання щодо сутності громадянських якостей (громадянської правосвідомості, громадянської відповідальності, громадянської ініціативності) й вони висловлюють бажання їх удосконалити; усвідомлюють необхідність реалізації здобутих знань та якостей, що обумовлено зовнішньою мотивацією; уміння керуватися громадянськими цінностями недостатні.

Низький рівень сформованості громадянських якостей підлітків інтернатних закладів проявляється у підлітків, які характеризуються несформованою системою громадянських якостей, недостатнім розумінням того, що дійсно має суспільне значення; зазнають великих труднощів у визначенні ставлення до майбутнього, держави, суспільства, сім'ї та професії, песимістично налаштовані; у своїй діяльності керуються споживацькими та меркантильними бажаннями. Також у них спостерігається недостатня сформованість громадянської позиції та поведінки, відсутність бажання проявляти ініціативу у виконанні громадських доручень, соціально значущих видах діяльності.

З метою визначення рівнів сформованості громадянських якостей у вихованців інтернатних закладів було використано комплекс методів наукового дослідження, за допомогою яких можна отримати дані про об'єкт дослідження.

Показники кожного рівня визначено за допомогою відповідного *діагностичного інструментарію*: опитування, анкетування, бесіди, тестування, методу незакінчених речень, методики Дембо-Рубенштейн (модифікована) «Самооцінка громадянських якостей», розв'язання проблемних ситуацій, програми педагогічних спостережень, ранжування тощо.

Добираючи діагностичний інструментарій для визначення рівня сформованості громадянських якостей у підлітків інтернатних закладів, з'ясували, що в сучасній літературі недостатньо методик для визначення рівня сформованості громадянських якостей взагалі й у підлітків інтернатних закладів зокрема.

Під час діагностики сформованості громадянських якостей підлітків інтернатних закладів перш за все звертали увагу на те, як дитина знає і оцінює сама себе, знає свої права і обов'язки, вміє їх застосовувати і оперувати ними. Однією з діагностичних методик була модифікована методика Дембо-Рубінштейн, яка дозволяла дитині визначити належність чи відсутність у неї громадянських якостей і рівня домагань у досягненні них. Серед громадянських якостей було запропоновано такі: громадянська відповідальність, правосвідомість, ініціативність, патріотизм, авторитет у однолітків, готовність захищати інтереси Батьківщини, вміння відстоювати власну думку. Підліткам пропонувалося на вертикальних лініях позначити певним чином рівень розвитку в них зазначених якостей (показник самооцінки відповідно високого, середнього та низького рівнів).

Аналізуючи результати роботи учнів за цією методикою, ми перш за все зважали на те, чи вміє дитина правильно і за об'єктивними критеріями оцінювати себе, належність чи відсутність у неї означених якостей, свій успіх чи невдачу. Зміцненню уявлень підлітка про самого себе, формуванню позитивної самооцінки сприяє, в першу чергу, знання своїх можливостей і впевненості в них.

Серед переліку громадянських якостей та чеснот вихованці інтернатних закладів перевагу надали: відповідальності, громадянському обов'язку, правосвідомості, мужності, терпимості тощо. Втім, така важлива громадянська якість як ініціативність лише для вихованців є значущою. При цьому в процесі самооцінки своїх громадянських якостей учні інтернатних закладів власну ініціативність бачать на низькому рівні та бажають її розвинути і підвищити.

Кількісні дані, отримані в результаті застосування методики, представлені в таблиці.

Таблиця 1.1

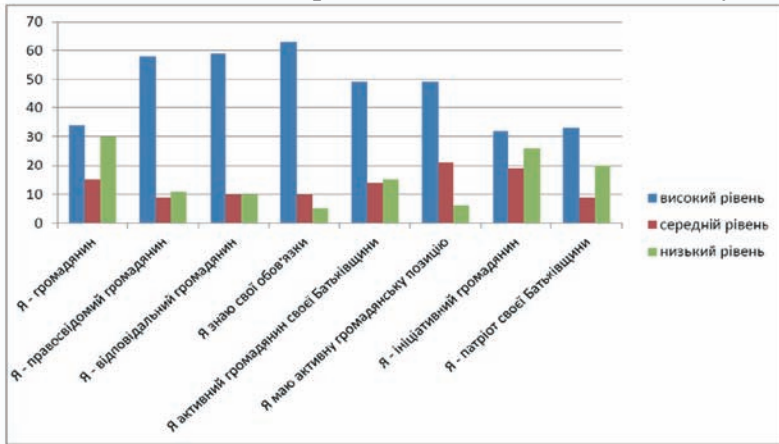
**Рівні самооцінки громадянських якостей, як-от:
відповідальність, правосвідомість, ініціативність у %**

Рівень		9 клас	8 клас	7 клас	Середнє значення, %
Відповідальність	високий	19,6	25,1	22,2	22,3
	середній	33,7	31,8	34,4	33,3
	низький	46,7	43,1	43,4	44,4
Правосвідомість	високий	26,4	27,0	26,0	26,4
	середній	31,3	31,1	28,3	30,2
	низький	42,3	41,9	45,7	43,3
Ініціативність	високий	18,2	20,1	22,1	20,1
	середній	30,5	28,5	34,2	31,0
	низький	51,3	51,4	43,7	48,8

Обробка одержаних результатів дала змогу з'ясувати наявність кореляційних зав'язків між самооцінкою учня та сприйняттям ним ставлення до громадянських якостей. Як показав аналіз цієї методики, серед загальної кількості опитаних підлітків лише 10% учнів адекватно оцінюють свої громадянські якості і мають намір поліпшити їх (це підтверджувалося застосуванням інших методик, спостереженнями, оцінками незалежних експертів). Серед перерахованих якостей найбільше розвинути в собі учні хотіли б готовність захищати Батьківщину (особливо хлопці), мати авторитет у однолітків, ініціативність. Серед опитаних респондентів 54% учнів вважають, що означені якості в них розвинуті достатньо і вони не мають наміру щось змінювати у власних намаганнях, 36% підлітків не виявили зацікавленості у цьому питанні або не зрозуміли завдання.

Аналіз даних таблиці свідчить про недостатній рівень сформованості громадянських якостей підлітків інтернатних закладів. Значна більшість підлітків виявили низький рівень розуміння відповідальності 44,4 %, середній рівень – 33,3 % підлітків; високий рівень наявний у 22,3 % підлітків.

**Рівні самооцінки громадянських якостей, як-от:
відповідальність, правосвідомість, ініціативність у %**

З підлітками було проведено анкетування на тему «Твої права, твої обов'язки», яке дозволило з'ясувати, чи вони знають, які закони їх захищають, чи знають свої права та обов'язки, чи виконують їх, куди б звернулися для захисту своїх прав та звідки отримують інформацію.

Щоб з'ясувати, наскільки вони обізнані у цих питаннях, ми запропонували підліткам дати відповідь на запитання «Назвіть ваші права і обов'язки як учня». Переважно підлітки вказували на «право на навчання та обов'язок виконувати домашнє завдання», «право на ігри з друзями». На запитання «Назвіть ваші права і обов'язки як громадянина України» серед відповідей переважали такі: право на освіту, право на хороший рівень життя, право жити в сім'ї тощо.

«Чи знаєте Ви свої обов'язки? Якщо так, то перерахуйте їх». Більшість підлітків (78,2 %) відповіли, що знають свої обов'язки, 21,8 % відмітили, що недостатньо знають, й жоден респондент не вказав, що не знає своїх обов'язків. Як бачимо, підлітки інтернатних закладів достатньо добре знають свої права, але не співвідносять їх з обов'язками. Причиною цього є небажання виконувати будь-які обов'язки та споживацьке ставлення до оточення.

Запитання щодо знань своїх прав і обов'язків, які б стали їм у нагоді після закінчення закладу, були для учнів дещо незрозумілими. Більшість підлітків відповідала: гарно вчитися, слухати вчителів. Але були відповіді такі як більше дізнаватися про свої права на освіту, громадянські права, право на власне житло, набуття таких якостей як освіченість, відповідальність, самостійність.

Для підлітків інтернатних закладів бути відповідальним громадянином означає: знати свої обов'язки та виконувати їх (30,8 %); виконувати те, про що тебе просять дорослі, вчителі, друзі (17,9 %); думати про наслідки своїх вчинків (48,2 %).

Відповіді на запитання «Чи виконуєш ти громадські доручення в школі?» переважно були заперечні – «ні» відповіло 71,3 % підлітків. Підлітки, які відповіли ствердно, пояснювали, що це або виконання обов'язків старости, або чергового по класу чи школі.

Важливим інструментом отримання інформації була *методика незакінчених речень*. Вона належить до числа проєктивних психологічних методик. Так, підліткам було запропоновано методики «Моя Батьківщина» та «Пам'ятки нашої Батьківщини», у яких найчастіше учні широко та найбільш повно відповідали на питання «Що означає захищати свою Батьківщину?», «Які почуття виникають у тебе, коли ти йде мова про твою Батьківщину?», «Я хотів(ла) б дізнатися про..?».

Таблиця 1.2

Розподіл рівнів сформованості громадянських якостей підлітків інтернатних закладів за когнітивним критерієм (у %)

Показники	Підлітки			
	Класи	Високий	Середній	Низький
Знання про сутність громадянських якостей (громадянської правосвідомості, відповідальності, ініціативності)	9 клас	18,2	36,0	46,9
	8 клас	25,2	36,0	41,7
	7 клас	26,4	33,2	40,3
Розуміння значення громадянських якостей особистості для становлення і розвитку суспільства	9 клас	16,2	28,4	55,4
	8 клас	19,0	33,4	47,6
	7 клас	22,3	37,5	40,2

Показники	Підлітки			
	Класи	Високий	Середній	Низький
Усвідомлення своєї ролі в суспільстві як громадянина	9 клас	18,8	29,5	51,7
	8 клас	17,2	28,0	54,8
	7 клас	14,8	34,7	50,5
Середнє значення	(у %)	19,8	33,0	47,2

Продовжимо аналіз результатів констатувального етапу дослідження з характеристики сформованості громадянських якостей підлітків інтернатних закладів, зміст якої розкривається такими показниками: особистісно-ціннісне ставлення до себе як громадянина і суспільства, внутрішня готовність до реалізації громадянських якостей (громадянської правосвідомості, відповідальності, ініціативності) через власну діяльність.

З метою вивчення рівня сформованості громадянських якостей підлітків інтернатних закладів за емоційно-ціннісним критерієм в комплексній анкеті-тесті підліткам було запропоновано обрати ті якості, які, на їхню думку, є значущими та необхідні аби бути гідним громадянином.

Найчастіше обирали відповідальність, почуття громадського обов'язку, активну громадянську позицію, мужність, ініціативність, дисциплінованість.

Використання **анкети-тесту** засвідчило, що за сукупністю балів до високого рівня сформованості громадянських якостей підлітків інтернатних закладів належить 3,4% учнів 7-х класів, 4,5% учнів 8-х класів, 5,2% учнів 9-х класів; до середнього рівня – 32,3% учнів 7-х класів, 34,6% учнів 8-х класів, 36,4% учнів 9-х класів; до низького рівня – 64,3% учнів 7-х класів, 60,9% учнів 8-х класів, 58,4% учнів 9-х класів.

Під час опитування спостерігалось деяке збільшення кількості підлітків від 7-го до 9-го класу, які володіли знаннями щодо сутності громадянських якостей. Певною мірою цьому сприяло залучення восьмикласників до обговорення відповідей, запропонованих їхніми однокласниками, тоді як у 7-х класах подібне обговорення пройшло з деякими ускладненнями.

**Розподіл рівнів сформованості
громадянських якостей підлітків інтернатних закладів
за емоційно-ціннісним критерієм, (у %)**

Показники	Підлітки			
	Класи	Високий	Середній	Низький
Особистісно-ціннісне ставлення до суспільства і до себе як громадянина	11 клас	24,5	32,7	42,8
	10 клас	20,9	32,3	46,8
	9 клас	18,8	28,7	52,5
Внутрішня готовність до реалізації громадянських якостей (громадянської правосвідомості, відповідальності, ініціативності) через власну діяльність	11 клас	21,8	28,3	49,9
	10 клас	20,9	31,3	47,8
	9 клас	22,3	28,8	48,9
	10 клас	25,1	26,4	48,5
Середнє значення	(у %)	21,7	30,4	47,9

Дані таблиці дозволяють стверджувати, що для підлітків інтернатних закладів характерний низький рівень сформованості громадянських якостей (47,9 %) за емоційно-ціннісним критерієм. Лише 21,8 % юнаків мають високий рівень й 30,4 % середній.

Продовжимо аналіз результатів констатувального етапу дослідження *за поведінково-діяльнісним критерієм* (реалізація здобутих громадянських знань та якостей у повсякденному житті; прояв здатності керуватися громадянськими цінностями у своїй суспільній діяльності).

Аналіз результатів бесід, що проводилися за оповіданнями, підтвердив результати, одержані за допомогою попередніх методик. Водночас слід зазначити, що близько половини респондентів, які дали правильні відповіді на запитання, що вводилися у зміст бесіди або ставилися після її завершення, відчували помітні ускладнення під час пояснення вибраної позиції.

Крім знань, що характеризують громадянські якості підлітків, для їх сформованості важливе значення мають відповідні дії і поведінка. Вивчення за цими показниками проводилося за допомогою педагогічних спостережень як під час виконання діагностичних завдань, так і в природних умовах.

Серед проявів громадянських якостей підлітки називали наступне: в школі, громадських місцях, вдома, у своїх вчинках потрібно бути відповідальними та ініціативними; у спілкуванні у шкільних обов'язках необхідно діяти свідомо.

Таблиця 1.4

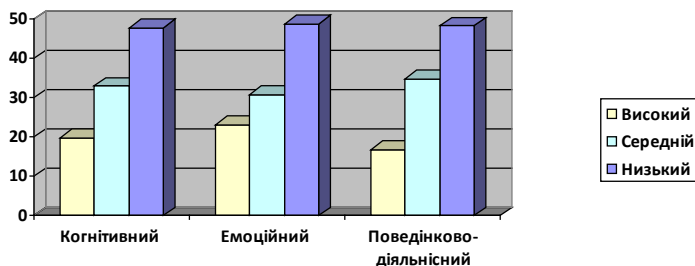
Розподіл рівнів сформованості громадянських якостей підлітків інтернатних закладів за поведінково-діяльнісним критерієм, %

Показники	Підлітки			
	Класи	Високий	Середній	Низький
Реалізація здобутих громадянських знань та якостей у повсякденному житті	9 клас	15,8	40,8	43,4
	8 клас	18,6	32,2	49,2
	7 клас	16,5	32,6	50,9
Прояв здатності керуватися громадянськими цінностями у своїй суспільній діяльності.	11 клас	18,7	30,4	50,9
	10 клас	12,8	37,9	49,3
	9 клас	17,6	34,1	48,3
Середнє значення	(у %)	16,7	34,7	48,6

На завершення констатувального етапу дослідження розкриємо статистичні дані щодо рівнів сформованості громадянських якостей підлітків інтернатних закладів (таблиця 1.4.).

Рис. 1.2

Рівні сформованості громадянських якостей підлітків інтернатних закладів, %

Аналіз результатів констатувального етапу експерименту засвідчив недостатній рівень сформованості громадянських якостей у вихованців інтернатних закладів (лише 19,9 % вихованців інтернатних закладів виявили високий рівень громадянських якостей (громадянської правосвідомості, громадянської відповідальності та громадянської ініціативності)).

Важливою *причиною* низького рівня сформованості громадянських якостей вихованців інтернатних закладів є відсутність належної уваги педагогічних колективів закладів інтернатного типу до формування у вихованців громадянських якостей; неефективна організація виховного середовища інтернатного закладу; недостатнє використання потенціалу позаурочної діяльності. Внаслідок цього підлітки показали недостатню глибину та повноту знань щодо громадянських якостей (громадянської правосвідомості, громадянської відповідальності, громадянської ініціативності), недостатньо сформоване особистісно-ціннісне ставлення до себе як громадянина і до суспільства; низький рівень внутрішньої готовності до реалізації громадянських якостей у власній діяльності.

Отже, виникає необхідність у виявленні причин такого стану сформованості громадянських якостей у підлітків інтернатних закладів. Саме цим і зумовлене виконання п'ятого завдання констатувального експерименту, мета якого – *з'ясувати ставлення вихователів інтернатних закладів до проблеми формування громадянських якостей у підлітків інтернатних закладів*, що було здійснено за допомогою таких методів: анкетування, тестування, бесіди тощо.

Виявлено, що у практиці формування громадянських якостей підлітків інтернатних закладів спостерігається ряд негативних тенденцій: відсутня цілісність і системність у вихованні громадянських якостей, яка забезпечується виховним змістом; застосування методів формування громадянських якостей здійснюється частково; вчителі поверхово володіють методикою формування громадянських якостей підлітків.

Аналіз результатів опитування вчителів свідчить, що не всі вчителі й вихователі усвідомлюють важливість та актуальність

для суспільства проблеми формування громадянських якостей. Вихователі вважають, що інтернатний заклад може сприяти формуванню громадянських якостей підлітків за умови цілеспрямованої організації виховної роботи.

Досить повними та ґрунтовними були відповіді педагогів стосовно змісту громадянського виховання. Дані опитування свідчать, що лише 13,4 % вчителів оцінили рівень громадянського виховання в інтернатному закладі як високий, 69,0 % – як середній, та 17,6 % – як низький. Схожа ситуація спостерігалась і в оцінюванні стану виховної роботи з патріотичного виховання в класі: тільки 15,0 % вчителів оцінили свою роботу з громадянського виховання на високому рівні.

На запитання «Чи може сучасна школа-інтернат, досягнути значного успіху у формуванні громадянських якостей підлітків?» педагоги відповідали так: «Звісно може, адже навчальний заклад окрім просвітницької та навчальної функції забезпечує також виховання активного громадянина»; «Цілком можливо, адже виховна робота з даного напрямку посідає чільне місце у виховній роботі школи шляхом проведення різних організаційно-методичних заходів»; «Навчальний заклад має стати для кожної дитини осередком становлення громадянина-патріота України»; «Практика показала, що саме випускники шкіл-інтернатів є у перших рядах захисників в АТО. Тому вважаю, що може і досягає»; «Вважаю, що так – у зв'язку з тим, що учні перебувають в межах школи більшу частину свого часу. Тому виховний процес може бути безперевний».

Неоднозначними були відповіді педагогів щодо використання у своїй діяльності методів виховання означеної категорії вихованців інтернатних закладів. Найчастіше були названі такі форми і методи як бесіди, переконання, роз'яснення, проектна діяльність, метод ситуацій. На жаль, поодинокими були відповіді щодо використання методу дискусій, рефлексії, комунікативних ігор тощо.

Відповідаючи на запитання «Які труднощі виникають у вас у процесі формування громадянських якостей учнів?» більшість педагогів (до 75 %) називали нівелювання духовних та моральних цінностей, зростання рівня агресії, байдужості, озлоблення, егоїзму, неповаги до оточуючих.

Не дивлячись на те, що 89 % вчителів обізнані щодо форм і методів роботи з громадянського виховання підлітків, в анонімному опитувальнику педагоги зауважили, що у виховній роботі мало часу відводять на формування громадянських якостей, а більше зосереджують увагу на моральних якостях, життєвих та сімейних цінностях. Через брак часу та відсутність особистих розробок виховних заходів та інших методичних матеріалів рівень роботи з формування громадянських якостей учнів є невисоким.

Ми також провели аналіз виховної роботи і дійшли висновку, що в них переважають інформаційні форми проведення виховної роботи з громадянського виховання; недостатньо використовуються активні форми роботи; недостатньою є діяльність вчителів щодо створення ситуацій індивідуальних досягнень та успіху учнів у патріотичному вихованні.

Одержані результати свідчать, що частина педагогів шкіл-інтернатів не володіє широкими знаннями з питань формування громадянських якостей учнів, робота в цьому напрямі носить епізодичний характер, її проведення не завжди передбачає досягнення конкретної мети. Значна кількість педагогів недостатньо обізнана з методикою організації виховної роботи з формування громадянських якостей підлітків. Це виявляється в нечікості організації систематичної роботи з використанням сучасних ефективних форм і методів формування громадянських якостей підлітків.

За даними Центру науково-освітніх інновацій та моніторингу, що досліджував стан громадянської освіти учнівської молоді (учні 8-10 класів) м. Києва в умовах сучасної школи, більшість опитаних учнів пишаються належністю до громадянства України, з повагою ставляться до державних символів, переймаються питаннями подій на Сході країни. Під громадянським обов'язком більшість учнів розуміють захист країни під час небезпеки, турботу про довкілля, повагу до народних традицій та культури, дотримання норм та законів держави тощо. У той же час учні відзначали, що саме, на їхню думку, сприяє вихованню свідомого громадянина демократичної держави. Насамперед це відродження національних традицій, звичаїв у родині та закладах освіти, ознайомлення з державним устроєм, підвищення рівня життя громадян.

Аналіз результатів констатувального етапу експерименту дав підстави стверджувати, що в процесі формування громадянських якостей підлітків інтернатних закладів виникли суперечності між:

- об'єктивними потребами учнів у знаннях та уміннях щодо реалізації здобутих громадянських знань та якостей у повсякденному житті та рівнем забезпечення здійснення їх у освітньому процесі закладів інтернатного типу;
- вимогами суспільства щодо розвитку дитини як особистості зі сформованими громадянськими якостями та рівнем готовності до цього педагогічних колективів;

Проведений експеримент спонукав нас до створення методики формування етапу експерименту, перевірки ефективності педагогічних умов формування громадянських якостей підлітків інтернатних закладів.

Висновки до Розділу I

Висвітлено стан розробленості проблеми становлення громадянських якостей (громадянської відповідальності, громадянської правосвідомості та громадянської ініціативності) у філософській та психолого-педагогічній літературі, проаналізовано ступінь її реалізації в практиці інтернатних закладів, охарактеризовано критерії, показники та рівні сформованості цих якостей.

Визначено критерії сформованості громадянських якостей підлітків інтернатних закладів: когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний. Згідно із зазначеними критеріями охарактеризовано показники та рівні сформованості громадянських якостей трьох груп.

Для виявлення рівнів сформованості громадянських якостей підлітків інтернатних закладів було використано ряд спеціально розроблених та адаптованих діагностичних методів.

Результати констатувального етапу експерименту свідчать про недостатній рівень сформованості громадянських якостей підлітків інтернатних закладів, а саме: лише у 19,9% підлітків констатовано високий рівень сформованості громадянських якостей, у 32,9% – середній, у 49,5% – низький.

Розділ II.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ ЯКОСТЕЙ ПІДЛІТКІВ ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДІВ

2.1. Характеристика педагогічних умов формування громадянських якостей підлітків інтернатних закладів

Питання формування громадянських якостей, активної громадянської позиції сучасної учнівської молоді набувають особливої значущості відносно вихованців, які навчаються в закладах інтернатного типу. Специфіка зазначеного виховного процесу пов'язана з особливостями вихованців шкіл-інтернатів та середовища навчального закладу.

Суперечність між об'єктивною потребою сучасного українського суспільства у молодих людях з високим рівнем почуття патріотизму, відданості Батьківщині й водночас відчуттям належності до світової спільноти зумовили необхідність визначення і обґрунтування педагогічних умов формування громадянських якостей вихованців інтернатних закладів.

Питання формування громадянських якостей учнів знайшли відображення в роботах таких вчених: І. Бех, П. Вербицька, П. Волошин, Н. Дерев'яноко, К. Журба, Л. Кانیшевська, Л. Кузьменко, Н. Рогальська, М. Рудь, В. Чернуха, К. Чорна та ін. Втім, не стала предметом спеціального дослідження проблема становлення громадянських якостей саме вихованців інтернатних закладів.

Проаналізовані дані свідчать про необхідність визначення педагогічних умов, які сприятимуть ефективності формування громадянських якостей у вихованців закладів інтернатного типу.

Визначаючи педагогічні умови, здатні забезпечити досягнення вихованцями інтернатних закладів необхідного рівня сформованості громадянських якостей ми зважали на те, що їх дотримання має становити певний комплекс, оскільки випадкові умови не сприяють досягненню передбачуваного результату.

У довідковій літературі надаються різні тлумачення поняття «умова», хоча зміст цього поняття здебільшого спільний та вза-

ємоповязаний. З точки зору філософського розуміння категорія «умова» має на увазі загальнонаукові підходи до її трактування. Педагогічна складова стосується власне тих умов, у яких функціонує педагогічна дійсність (освітнє середовище). Третій стосується умов організаційно-педагогічних, які відбивають специфіку організації процесів, що впливають на сферу освіти.

Ефективність функціонування педагогічної системи залежить від чітко визначених завдань, змісту, форм та методів виховної роботи. Слушною, на наш погляд, є думка О. Єжової, що тільки за створення певних педагогічних умов може реалізуватися потенційна можливість педагогічних факторів. Тобто, педагогічні умови – це основа залучення факторів для ефективної освітньої діяльності та досягнення поставленої мети [4, с. 146].

У рамках нашого дослідження ми розглядаємо умови як певне середовище, у якому здійснюються причинно-наслідкові взаємозв'язки між окремими явищами, процесами тощо, без яких існувати не може освітня діяльність будь-якого закладу освіти. Специфіка педагогічних умов детермінована не лише сутністю і змістом освітньої діяльності інтернатних закладів, але й особливостями профілізації (напрямую) закладу, що в свою чергу потребує нових підходів до організації діяльності в них.

Так, педагогічні умови формування громадянських якостей у підлітків інтернатних закладів ми розглядаємо як сукупність взаємопов'язаних елементів, які сприяють активізації таких факторів як виховне середовище інтернатного закладу, компетентність педагогів шкіл-інтернатів, особистісні і вікові особливості підлітків.

Ураховуючи специфіку інтернатного закладу, можемо зробити висновок, що на ефективність організації його освітньої діяльності впливають декілька основних умов. Таким чином, на підставі аналізу науково-методичної літератури з проблем формування громадянських якостей учнівської молоді, практичного досвіду виховної роботи інтернатних закладів, стану сформованості у вихованців інтернатних закладів громадянських якостей, ми визначили педагогічні умови формування громадянських якостей у підлітків інтернатних закладів:

- організація соціально-виховного середовища інтернатного закладу;

- підготовка педагогів інтернатних закладів до формування громадянських якостей у вихованців;
- науково-методичне забезпечення процесу формування громадянських якостей (громадянської правосвідомості, громадянської відповідальності, громадянської ініціативності) у підлітків інтернатних закладів.

Охарактеризуємо педагогічні умови формування громадянських якостей у підлітків інтернатних закладів.

Перша педагогічна умова – організація соціально-виховного середовища інтернатного закладу – спрямована на корегування негативних впливів середовища та виправлення недоліків формування громадянських якостей підлітків інтернатних закладів.

У «Тлумачному словнику сучасної української мови» дається таке пояснення поняттю «середовище»: оточення, сукупність природних і соціально-побутових умов, а також сукупність людей, пов'язаних спільністю цих умов, у яких протікає діяльність людського суспільства, організмів [7].

Навколишнє середовище здійснює прямий та опосередкований вплив на становлення, формування і розвиток особистості. Всі складові, у тому числі й особистість, що є включеною в середовище, взаємодіють між собою, взаємодоповнюють та збагачують один одного. Коли йдеться про освітнє середовище, то мається на увазі вплив умов освіти на того, хто навчається (точно так, як і вплив того, хто навчається на умови, у яких здійснюється освітній процес).

Під соціально-виховним середовищем ми розуміємо середовище певного освітнього закладу. Педагог організовує середовище своєї професійної, навчальної та виховної діяльності. Таким чином, середовище інтернатного закладу складається з багатьох мікросередовищ педагогів.

Обґрунтування цієї педагогічної умови передбачає тлумачення поняття «інтернатний заклад» як соціокультурного середовища і його чинників, які суттєво впливають на виховання дітей:

- вплив інтернатного виховання на соціалізацію вихованців;
- типові групи вихованців інтернатного закладу і їхня соціально-педагогічна характеристика;

- шляхи підвищення соціалізуючої і виховної ролі інтернатного закладу.

Інтернат (інтернатний заклад) – навчальний заклад (школа), у якому учні живуть, навчаються, перебуваючи на частковому або повному державному забезпеченні. Кожний інтернатний заклад являє собою певне соціокультурне середовище виховання. Постійне перебування дітей в умовах колективу, неможливість усамітнитися (спільне проживання великої групи вихованців, спільні навчальна і позанавчальна діяльність), веде до зниження інтимності й довіри, емоційної спрощеності спілкування дорослих з дітьми, виробленню конформної поведінки. Повне або часткове забезпечення (харчування, одяг, предмети дозвілля), формують утриманство і явище «госпіталізму».

Відсутність фігури, яка постійно піклується, безумовного прийняття, необхідність постійно прилаштовуватись і заслуговувати добре ставлення призводять до зниження активного ставлення вихованців до життя: у них не формуються власні цінності, принципи і орієнтири, втім, розвивається така стійка риса як конформність, залежність від інших, що робить цих дітей легкою здобиччю кримінальних структур [1, с. 23].

Діти, що виховуються поза сім'єю, не мають належного рівня життєвої компетенції, не готові до життя в суспільстві; мають неточні превентивні знання, викривлений особистісний розвиток: агресивні, емоційно нестійкі, імпульсивні, егоцентричні; у них не розвинена звичка до самоаналізу, низький рівень самоповаги; ці діти не вміють приймати рішення, планувати свої дії та нести за них відповідальність.

Перелічені вище психологічні особливості вихованців шкіл-інтернатів не можуть не впливати на процес соціалізації та характер становлення учня як громадянина своєї держави..

Таким чином, планування і організація виховного процесу щодо формування громадянських якостей у вихованців передбачає:

- необхідність урахування особливостей соціокультурного середовища інтернатного закладу в соціалізації його вихованців;

- визначення шляхів розвитку соціокультурного середовища інтернатного закладу;
- оволодіння педагогами методами соціально-педагогічної оцінки соціокультурного середовища інтернатного закладу; способами найбільш доцільного використання соціально-педагогічних можливостей соціокультурного середовища інтернатного закладу в доцільному стимулюванні соціалізації його вихованців.

Наступна педагогічна умова – підготовка педагогів шкіл-інтернатів до формування громадянських якостей у вихованців інтернатних закладів – зумовлена результатами констатувального етапу дослідження, які засвідчили, що рівень підготовленості педагогів інтернатних закладів до відповідної виховної діяльності недостатній. Педагоги не завжди усвідомлюють ціннісний зміст і завдання формування громадянських якостей підлітків, не достатньо володіють інтерактивними методами виховання.

Основними рисами характеру вихователя школи-інтернату мають бути: любов до дітей, комунікабельність, емпатійність, терпимість, оптимізм і наполегливість, доброта і щирість. Головною якістю виступає емпатійність як здатність вихователя розуміти емоційний і духовний стан вихованця школи-інтернату, його мотиви, дії, вчинки, переживання.

Сильна воля і вміння регулювати емоції, педагогічний оптимізм, любов, що поєднується з вимогливістю, допоможуть працювати вихователю з вихованцями шкіл-інтернатів, для яких часто не існує ніяких авторитетів, або вони орієнтуються на приклади негативного характеру. Шляхи завоювання авторитету і встановлення взаєморозуміння з вихованцем тут вирішуються тільки на індивідуальному рівні і потребують від вихователя вміння імпровізувати, контролювати свої почуття та багато іншого.

У процесі підготовки вихователів загальноосвітніх шкіл-інтернатів щодо формування у юнаків готовності до виконання ролі майбутнього сім'янина орієнтувались на такі характеристики особистості вихователя:

- усвідомлення актуальності, значущості формування готовності юнаків загальноосвітніх шкіл-інтернатів до виконання ролі майбутнього сім'янина;

- обґрунтування своїх дій, самореалізація на основі внутрішньої професійної мотивації;
- постійний пошук альтернатив існуючій практиці виховання;
- рефлексія власної та професійної поведінки;
- орієнтація на діалог та комунікацію в процесі педагогічного спілкування тощо.

У школі-інтернаті педагогічний вплив на вихованців здійснюється систематично. Центральною особою позаурочної розвивальної, виховної й освітньої діяльності є вихователь. Вихователь школи-інтернату організовує життєдіяльність вихованців, створює ситуацію психологічного комфорту та безпеки їхнього життя в побуті та дозвіллевій діяльності; вивчає індивідуальні та вікові особливості учнів і будує на цій основі систему виховної роботи; встановлює та підтримує тісні контакти з педагогами, психологом, лікарем, батьками, опікунами; сприяє створенню дружного та працездатного дитячого колективу; прищеплює вихованцям любов до праці, навички та звички самообслуговування; керує ними під час самопідготовки, прищеплює юнакам навички самостійної роботи, організовує допомогу тим, хто не встигає в навчанні; виховує бережливе ставлення до речей, прищеплює навички правильного користування ними; виховує почуття відповідальності, позитивне ставлення до праці [5, с. 80-81].

Виходячи із цих положень, реалізацію педагогічних завдань щодо формування готовності юнаків до виконання ролі майбутнього сім'янина в позаурочній діяльності загальноосвітніх шкіл-інтернатів ми розпочали з організації цілеспрямованої роботи з вихователями з метою надання їм необхідних знань із теорії та методики підготовки юнаків до виконання ролі майбутнього сім'янина.

Підготовка педагогів шкіл-інтернатів до відповідного виховного процесу передбачає організацію цілеспрямованої роботи з педагогічним колективом, що включає оволодіння педагогами теорією та методикою формування громадянських якостей учнів. Але не менш важливим для педагога, що здійснює виховний процес, є усвідомлення свого власного ставлення до проблем національно-патріотичного виховання і громадянського

суспільства та співвідношення його із задачами і принципами виховання. Професійні і особистісні якості педагога, його знання і власні погляди щодо зазначеної проблеми тісно взаємопов'язані.

У контексті нашого дослідження для нас вагомим є положення про те, що однією з умов гуманістичної педагогіки і її впровадження в сучасну школу є фасилітуючий процес взаємовідносин учителя й учнів, здатність педагога по-справжньому розуміти кожного учня й виступати в ролі помічника, радника. Педагогічна взаємодія, здійснювана в гуманістичній традиції, з погляду К. Роджерса, відрізняється суб'єктивізованістю. Педагог повинен усвідомлювати й визнавати значимість не тільки об'єктивних обставин і навіть не стільки думок і дій дітей, скільки глибинних переживань, емоцій і почуттів. Тобто педагог намагається зрозуміти й адекватно виразити і свої власні переживання, і переживання учня – свого партнера з міжособистісного спілкування. Така педагогічна взаємодія характеризується відмовою від парадигми прямих і цілеспрямованих педагогічних впливів, у ході яких неминуче маніпулюють дітьми [8].

Орієнтація вихователів інтернатних закладів на переживання, емоції і почуття учениць у процесі формування свідомого ставлення до створення сім'ї, на нашу думку, сприятиме зосередженню вихованців на собі, усвідомленню своїх поглядів, ставлень щодо громадянськості, відкриттю власного потенціалу у громадянській соціалізації.

Важливим є розуміння вихователями їх ролі в організації особистісно-орієнтованого виховання (за І. Бехом), яка полягає в тому, щоб:

- навчити слухача бути критичним до себе та до своїх дій, надати йому необхідний простір для самоактуалізації особистості;
- забезпечити слухачеві статус співавтора навчального процесу, створити сприятливі умови для плідного засвоєння знань;
- актуалізувати мотиваційні ресурси, стимулювати процес формування і розвитку в структурі мотиваційної сфери

особистості слухача гуманістично орієнтованих потреб, мотивів, цілей;

- орієнтуватись на внутрішній світ слухача (потреби, почуття, прагнення, ідеали, цінності тощо) [2].

Це вимагає схильності вихователя до чутливості, рефлексії. Рефлексивний рівень педагогічних здібностей, на думку Н. Кузьміної, включає три види чутливості, які будуть винесені на обговорення учасниками семінару:

1) «почуття об'єкта» – особлива чутливість до того, який відгук об'єкти реальної дійсності знаходять в учнів. Ця чутливість пов'язана з емпатією, що виявляється у швидкому й глибокому проникненні в психологію учня та емоційною ідентифікацією, яка передбачає активну цілеспрямовану спільну діяльність педагога з учнями;

2) «почуття міри або такту» – чутливість до міри змін, що відбуваються в особистості й діяльності учня під впливом різних засобів педагогічного впливу і особливо системи впливів самого педагога, заходи їх внеску в шуканий результат;

3) «почуття причетності» – чутливість до достоїнств і недоліків власної діяльності та особистості, які проявляються у взаєминах [6, с. 16].

Розуміння людини, зокрема вихованця вихователем, має на меті надати йому допомогу, підтримку у вирішенні екзистенційних завдань оволодіння своїм буттям в стані духовної кризи, розчарування, невдачі або повідомити енергію успіху. Зрозуміти вихованця – не означає позбавити його автономії буття. «Людина повинна залишитися таємницею для іншого, і найбільше, на що може розраховувати вихователь, який прагне зрозуміти вихованця – це викликати довіру, допомогти йому саморозкритися до тих меж, які встановить сам вихованець» [3, с. 103].

Метою педагогічної підтримки підлітків шкіл-інтернатів у громадянських якостей є «вирощування» суб'єктної позиції кожного учня у становленні як громадянина. Позиція вихователя у цьому процесі передбачає віру у здатність вихованця до самостійного вибору; його природне спонукання до діяльності з подолання проблем, вміння планувати і проектувати цю діяльність.

Вихователь лише підтримує учня, допомагає йому усвідомити мотиви власної поведінки, повірити у свої можливості і здатність до саморозвитку, самовдосконалення; супроводжує його у цьому процесі.

Наведені вище теоретичні положення дають підставу для висновку, що підготовленість педагогів інтернатних закладів з підготовки до виховання громадянина передбачає формування таких якостей особистості, які забезпечать педагогу можливість усвідомлено і компетентно здійснювати професійну діяльність у напрямі особистісно орієнтованого виховання.

Ми виділили такі характеристики готовності педагога до формування громадянських якостей підлітків інтернатних закладів:

- усвідомлення актуальності і значимості проблеми громадянських якостей підлітків;
- розуміння змісту і завдань громадянських якостей вихованців;
- усвідомлення власних поглядів і ставлень до проблем патріотизму та громадянського суспільства;
- рефлексія власної і професійної позиції щодо формування громадянських якостей підлітків;
- підтримка ідей і цінностей особистісно орієнтованого виховання;
- володіння сучасними формами і методами виховання;
- прагнення підвищувати свою професійну кваліфікацію та мотивація на реалізацію професійних знань і вмінь у виховній роботі.

Таким чином, метою підготовки вихователів шкіл-інтернатів до зазначеного процесу є ознайомлення педагогів зі змістом формування громадянських якостей підлітків, сприяння визначенню й усвідомленню виховної позиції у цьому процесі на основі особистісно орієнтованої моделі педагогічної взаємодії, надання емоційної підтримки вихованцям, сприяння розвитку особистісного потенціалу, підвищенню рівня педагогічної майстерності і творчості педагогів шкіл-інтернатів.

З метою підготовки педагогів інтернатних закладів до діагностування особистісних і громадянських якостей у вихованців

інтернатних закладів буде проведено *підготовчий семінар «Психолого-педагогічна діагностика особистості: методика проведення дослідження»*.

Тема 1. Особливості психологічного розвитку підлітків. Психологічні особливості розвитку особистості у підлітковому віці, місце підліткового періоду в загальному процесі індивідуального розвитку, анатоμο-фізіологічна перебудова організму підлітків та її вплив на його психологічні особливості й поведінку.

Тема 2. Класифікація психолого-педагогічних методів. Поняття теоретичних та емпіричних методів психолого-педагогічного дослідження. Розкриття сутності діагностики особистості за допомогою анкети, опитувальника, тесту, спостереження, методу незакінчених речень, ситуацій морального вибору, моделювання, соціометрії.

Тема 3. Психологічні особливості тренінгової групи.

Розкриття сутності тренінгу як форми спеціально організованого навчання, під час якого особистість оволодіває соціально-психологічними знаннями, пізнає себе та інших людей, формує позитивну «Я-концепцію».

Тема 4. Процедура проведення діагностичного дослідження. Основні вимоги до проведення діагностичного дослідження. Завдання діагностичного дослідження. Обробка результатів діагностики.

Тема 5. Психологічні особливості тренінгової групи.

У загальному сенсі соціально-психологічний тренінг – це практика психологічного впливу, яка базується на активних та інтерактивних методах групової роботи. При цьому мається на увазі використання специфічних форм повідомлення знань, набуття вмінь міжособистісного спілкування, діяльності, особистісного розвитку.

З метою підготовки педагогів школи-інтернату до формування громадянських якостей у вихованців інтернатних закладів буде проведено підготовчий семінар *«Науково-методичне забезпечення формування громадянських якостей у вихованців інтернатних закладів»*.

Завдання семінару:

- усвідомлення актуальності і значимості проблеми формування громадянських якостей у вихованців інтернатних закладів;
- усвідомлення власних поглядів і ставлень до проблем національно-патріотичного та громадянського виховання;
- рефлексія власної і професійної позиції щодо формування громадянських якостей у вихованців інтернатних закладів;
- визначення ефективних форм і методів виховання щодо формування громадянських якостей у вихованців інтернатних закладів;
- підтримка ідей і цінностей особистісно орієнтованого виховання.

Програма семінару «Науково-методичне забезпечення формування громадянських якостей у вихованців інтернатних закладів».

Тема 1. Сутність формування громадянських якостей вихованців. Теоретичні засади громадянського виховання у сучасній філософській, соціологічній, психолого-педагогічній науці. Мета і завдання формування громадянських якостей підлітків. Нормативно-правова база.

Тема 2. Структура формування громадянських якостей учня. Компоненти сформованості громадянських якостей: когнітивний, емоційно-ціннісний, діяльнісний. Ціннісний зміст громадянського виховання.

Тема 3. Громадянські якості особистості в структурі громадянської вихованості. Процес формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, громадянська правосвідомість; громадянська відповідальність, громадянська ініціативність.

Тема 4. Діагностика сформованості громадянських якостей. Критерії і показники сформованості громадянських якостей. Добірка діагностичних методик сформованості громадянських якостей відповідно вікових особливостей вихованців. Особливості організації і проведення діагностики стану сформованості громадянських якостей учнів. Аналіз стану сформованості громадянських якостей.

Тема 5. Методика формування громадянських якостей вихованців інтернатних закладів. Принципи формування громадянських якостей. Підходи формування громадянських якостей. Зміст формування громадянських якостей. Використання педагогічних технологій у процесі формування громадянських якостей учнівської молоді. Інноваційні форми і методи формування громадянських якостей. Особистісно орієнтований підхід у формуванні громадянських якостей вихованців інтернатних закладів.

Тема 6. Роль педагога у формуванні громадянських якостей вихованців. Критерії підготовленості педагогів до виховання громадянина. Особистість педагога у виховному процесі.

Тема 7. Громадянське виховання у позакласній роботі навчального закладу. Потенціал позакласної роботи закладу інтернатного типу у формуванні громадянських якостей вихованців. Засоби організації позаурочної діяльності щодо громадянських якостей: волонтерство, флешмоби, проектна діяльність, самоврядування. Взаємозв'язок навчальної та позаурочної діяльності у формуванні громадянських якостей підлітків.

У ході обговорення проблеми педагоги виділили наведені нижче групи чинників, які негативно впливають на процес формування громадянських якостей у підлітків інтернатних закладів.

До першої групи чинників, на їхню думку, належать такі: специфіка контингенту учнів (біологічні, соціальні сироти, діти з малозабезпечених сімей, більшість дітей є педагогічно занедбаними); тяжка спадковість; наявність деприваційного синдрому; розповсюдженість емоційних порушень (гострі, тривалі пост-травматичні стани, тривожність, імпульсивність, агресивність, страх соціальних контактів; психологічна несумісність з іншими людьми та інші).

Друга група чинників, що негативно впливають на процес формування громадянських, стосуються особливостей організації життєдіяльності учнів шкіл-інтернатів: масовий, колективний характер виховання, високий ступінь регламентації життя; напівзакритий тип закладу, що ускладнює процес соціалізації вихованців; вимушена адаптація до великої кількості однолітків; обмеженість сфери спілкування з іншими людьми; уніфікація

навчальних програм, які не враховують проблем розвитку дітей, обумовлених відсутністю або негативним впливом біологічної сім'ї. Ці чинники, на думку більшості педагогів, значно утруднюють процес формування громадянських якостей в підлітків інтернатних закладів.

Третя педагогічна умова – науково-методичне забезпечення процесу формування громадянських якостей (громадянської правосвідомості, громадянської відповідальності, громадянської ініціативності) у підлітків закладів інтернатного типу забезпечується шляхом реалізації виховних заходів, спрямованих на розвиток свідомої громадянської позиції учня; вироблення громадянських цінностей, накопичення знань про важливі якості громадянина та їх розвиток, вироблення вмінь конструктивної міжособистісної взаємодії та вираження власної позиції

Це вимагає використання таких форм і методів виховання, які спонукають підлітків до самостійного пошуку і допомагають здійснити перехід від теоретичного рівня до прикладних знань, спрямовані на самопізнання, самовизначення та самовдосконалення особистості.

Ми виділили інтерактивні методи, що базуються на ідеях та принципах гуманістичної психології, на утвердженні самоцінності людини. Серед них варто згадати такі: мозковий штурм, створення тематичних творчих робіт (колажі, малюнки, плакати), казкотерапія, рольові ігри, інсценування, вирішення проблемних ситуацій, презентація, обговорення тощо. Кожний метод передбачає вирішення конкретного завдання, а специфіка його проведення обумовлена метою, змістом, рамковими умовами та віковими особливостями учасників.

Зазначені методи роботи через осмислення підлітками власних переживань і ставлень сприяють усвідомленню позиції вихованців у становленні себе як громадянина держави; формуванню критичного мислення, умінню керувати власною поведінкою; розвитку певних громадянських якостей; спрямовують учнів до аналізу й перегляду своїх дій.

Ми приєднуємося до думки багатьох вчених-психологів (А. Адлер, І. Вачков, К. Левін, К. Рудестам та ін.) про те, що ро-

бота в групі дає змогу підвищити рівень активності учасників і створити найсприятливіші умови для розвитку особистості. У групі особистість неминуче ставиться в положення, що змушує її до самодослідження та інтроспекції. Часто для усвідомлення власних бажань і потреб, саморозкриття учням потрібна участь і підтримка. Група здатна надати схвальну реакцію, співпереживання з боку інших її членів, що позитивно впливає на підвищення самооцінки особистості.

Крім того у дружній, контрольованій і безпечній атмосфері групової взаємодії можна засвоювати нові навички, експериментувати з новими стилями поведінки і отримувати новий досвід. Участь в роботі групи, навіть у позиції глядача, дозволяє ототожнювати себе з активними учасниками, використовувати результати цих спостережень при оцінці власних емоцій і вчинків.

Під час проведення виховних годин ми застосовували різні форми і методи виховання. Одним з таких методів стала бесіда. Бесіди як метод педагогічної діагностики варто застосовувати для одержання даних щодо сформованості в учнів показників критеріїв когнітивного та емоційно ціннісного компонентів, розуміння таких понять як право и обов'язок, закон, держава, державні символи, почуття відповідальності, вміння робити моральний вибір, знання про ініціативність і активність.

У рамках *Програми «Формування громадянських якостей в підлітків інтернатних закладів»* бесіди проводилися за такою тематикою: «Відповідальність», «Мої права – мої обов'язки», «Ми патріоти», «Права і обов'язки, повага до іншого», «Я дитина українська, українського роду, українці – то є назва славного народу», «Людина серед людей», «Твоя життєва позиція» тощо.

Метою тренінгу *«Формування громадянської відповідальності підлітків»* було сприяння формуванню у підлітків громадянської відповідальності, розвитку та відпрацюванню навичок громадянської відповідальної поведінки. Зазначене було реалізовано під час таких занять як «Відповідальність особистості», «Формування громадянської відповідальності», «Шляхи і методи формування громадянської відповідальності підлітків», «Громадянська відповідальність: вчинки та рішення».

Для використання у ході тренінгових занять обрали активні та інтерактивні методи: презентація, індивідуальна робота, робота в парах, робота в малих групах, робота в колі, рольова гра, створення тематичних творчих робіт, обговорення, презентація тощо. Кожний метод передбачає вирішення конкретного завдання, а специфіка його проведення обумовлена метою, змістом та віковими особливостями підлітків інтернатних закладів

Отже, застосування інтерактивних методів виховання у груповій роботі, тренінговій групі створюють умови для ефективного нагромадження кожним учасником свого власного особистого досвіду, самостійного вироблення ціннісних орієнтацій, дозволяють проявити ініціативу, творчість, самостійність і відповідальність у процесі активної особистісно значущої діяльності, стимулюють до природного самовираження та самореалізації.

Успішність запропонованих форм і методів забезпечується за умови дотримання особистісно орієнтованого підходу, партнерських відносин між педагогом та учнями, взаємодії на основі діалогу, коли під час інтерактивних занять вислуховується та приймається погляд кожного з учасників.

Список використаних джерел:

1. Березин С. В. Социальное сиротство: дети и родители : материалы к курсу «Педагогическая психология» / С. В. Березин, Ю. Б. Евдокимова. – Самара : Универс-групп, 2003. – 52 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості : підручник / Іван Дмитрович Бех. – К. : Либідь, 2008. – 848 с..
3. Борытко Н. М. В пространстве воспитательной деятельности : монография / Н. М. Борытко ; науч. ред. Н. К. Сергеев. – Волгоград : Перемена, 2001. – 181 с., с. 103].
4. Єжова О. О. Формування ціннісного ставлення до здоров'я в учнів професійно-технічних навчальних закладів: монографія / О. О. Єжова. – Суми. : Вид-во МакДен, 2011. – 412 с.
5. Канішевська Л. В. Виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності / Канішевська Любов Вікторівна : монографія. – К. : ХмЦНП, 2011. – 368 с.
6. Кузьмина Н. В. Способности, одаренность, талант учителя / Н. В. Кузьмина. – Ленинград : Знание, 1985. – 32 с.

7. Тлумачний словник української мови / [уклад. Ковальова Т. В., Коврига Л. П.]. – Х. : Синтекс, 2002. – 672 с.].
8. Rogers C. R. Personal communications with Jerome Freiberg / C. R. Rogers. – New York : State Univesity College, 1966. – 120 p.

2.2. Зміст, форми і методи формування громадянських якостей підлітків інтернатних закладів.

Основним практичним засобом підвищення ефективності виховання у підлітків стали розробка і запровадження взаємоузгоджених за змістом програм позаурочної виховної діяльності з підлітками, що ґрунтувалася на основних положеннях особистісно-орієнтованого, діалогічного та діяльнісних підходів.

Дотримання особистісно-орієнтованого підходу передбачало:

- надання дітям підліткового віку позиції активних суб'єктів, за якої вони поставали не пасивними виконавцями готових рецептів учителя, а самостійними творчими індивідуальностями, кожна з яких могла якнайповніше реалізуватися в діалозі з іншими;
- організацію діяльності, спрямованої на розв'язання кожною дитиною особистісно важливих (у плані виховання громадянських якостей) проблем за підтримки педагога.

Вибудовуючи програму позаурочної виховної діяльності із школярами на основних положеннях особистісно-орієнтованого підходу, зважали на необхідність дотримання збалансованості інтересів окремої дитини і колективу класу; запобігання штучному підживленню індивідуалістичних тенденцій; попередження формування в дитини конформної поведінки і відмови від конкурентності; запобігання порівнянню дитини з іншими учнями (лише з нею самою вчорашньою-сьогоднішньою-завтрашньою). При цьому ми враховували основні ідеї особистісно-орієнтованої теорії І.Беха, згідно з якою така діяльність має передбачати організацію «особистісно значущих для виховання подій, розв'язання життєвих проблем, побудову життєвої стратегії стійкого розвитку на позитивній морально-правовій основі в ході суб'єкт-суб'єктної взаємодії, тобто послідовність взаємно спрямованих дій, якими обмінюються партнери» [1, с. 41].

Відносини «вчитель-учень» вибудовувалися на позитивному стимулюванні (педагогічний успіх), запереченні зовнішнього примусу, партнерському співробітництві, задоволенні потреб кожної дитини у самовдосконаленні в соціально позитивній сфері, орієнтації на самовиховання позитивних, соціально поцінюваних якостей, культивуванні творчих домінант діяльності. Це досяглося за допомогою організації міжособистісного спілкування, в основу якого покладалася трикомпонентна функціональна структура (І. Бех), що передбачало: соціальне пізнання дитини, емоційне ставлення до неї, певний спосіб поведінки з нею. За умов розуміння дитини, встановлення й розвитку з нею гармонійних відносин, надання першості непсихологічному насильству, а переконливій регуляції, спілкування може бути визначене як діологічне. Особливої значущості ці положення набували під час використання виховних дій у формі вербальних висловлювань, інакше в дитини могла виховуватися ненормативна моральна якість чи поведінкова модель, асоціально-етична некомпетентність.

Опертя на особистісно-орієнтований підхід створювало умови, які сприяли започаткуванню й підтримці уявлення дитини про себе як про особистість, що передусім проявляється в інших людях через зміну їхнього духовного життя завдяки добродійним вчинкам. Вправляючись у таких вчинках, дитина поступово усвідомлювала, що «ніякого власного особистісного розвитку без значущого іншого не може бути, так само, як його не може бути поза значущістю себе для іншого»[2, с.144]. Як наслідок, моральна поведінка вихованця реалізовувалася з неодмінним урахуванням її можливих впливів на інших людей, а оцінка самого себе як особистості залежала не лише від того, що означає та чи інша якість для нього самого, а й від того, що вона може означати для інших. Тобто, прагнули навчити дитину почути іншу людину.

При доборі виховних ситуацій зважали на те, що вони мають спонукати дитину до усвідомлення того, ким вона може і хоче стати. І це усвідомлення, що набуває втілення в певній ідеальній моделі, повинне бути реалістичним. Дитина має ставити перед собою мету створення індивідуального фонду «можу» і «хочу».

До того ж ці психологічні утворення мають виступати сумісно, підтримуючи одне одного і переходячі одне в одне. У практичному плані ця єдність проявляється в тому, що «суб'єкт знає, чого він бажає, має в своєму розпорядженні відповідну схему дій, і, крім того, діє, а не просто мріє» [2, с.145].

Водночас слід зауважити, що ми не розглядали цю ідеальну модель як модель граничної досконалості. Вона поставала як модель наступного кроку дитини шляхом саморозвитку, набуття в процесі самовиховання якоїсь бажаної якості чи кількох якостей. Отже, під ідеальною моделлю розуміли конкретну, реалістичну схему внутрішньої і зовнішньої життєдіяльності дитини, яка, проте, не була сталою, а передбачала внесення із набуттям соціального досвіду відповідних змін, коректив, доповнень.

Запровадження діалогічного підходу в позаурочну виховну діяльність зі школярами передбачало забезпечення свідомого привласнення ними моральних і соціальних норм, формування соціальної свідомості, переведення цих утворень на особистісні ціннісні орієнтації як регулятора соціальної поведінки.

Діалогічний підхід передбачав включення до змісту програми активних та інтерактивних методів, які сприяли залученню дітей до активного діалогу як важливого елемента міжособистісних відносин, які ґрунтуються на рефлексії і допомагають кожному школяреві піднятися на вищий інтелектуальний рівень, опинитися в новому контексті осягнення можливості суб'єктивного ставлення до мети виховної діяльності. Використання інтерактивних методів дає змогу не тільки закріпити теоретичні знання підлітків, а й поглибити їх, перевести на рівень усвідомлення та особистісного прийняття.

Використання інтерактивних методів (рольові ігри, інсценізації, творчі завдання, вирішення ситуацій морального вибору) і творчих завдань (містять більшою чи меншою мірою елемент невідомого, мають зазвичай декілька підходів виконання) дає змогу не тільки репрезентувати теоретичні знання, а й сприяти їх прийняттю та поглибленню у процесі міжособистісного спілкування і творчого пошуку.

Термін «інтерактивна педагогіка» був уведений у науковий обіг у 1975 році німецьким дослідником Г. Фріцом, який убачав головну мету інтерактивного процесу в зміні й поліпшенні моделі поведінки його учасників: аналізуючи власні реакції та реакції партнера, вони вдаються до зміни моделі своєї поведінки, свідомо засвоюють її.

Поняття «інтерактивний» походить від поєднання двох латинських слів: «inter» – між та «activ» – активний.

Лінгвістичне тлумачення цього слова визначає поняття «інтерактивність» як перекладу з англійської мови слів «inter» – взаємний та «act» – діяти, тобто здатність взаємодіяти. З цього випливає, що основою виховання, базованого на застосуванні інтерактивних методів, виступає взаємодія, міжособистісне спілкування, діалог. Відповідно, у дослівному розумінні інтерактивним може бути названий метод, « у якому той, хто навчається, є учасником, який щось говорить, управляє, моделює, пише, малює тощо, тобто не виступає тільки слухачем, спостерігачем, а бере активну участь у тому, що відбувається, власно створюючи це» [4, с. 5].

Витоки інтерактивних методів базуються на ідеях зарубіжної гуманної педагогіки, зокрема символічного інтеракціонізму (Г. Блумберг, Дж. Г. Мід, Р. Сирс та ін.), прихильники якого трактували взаємодію між людьми як неперервний діалог, у процесі якого вони спостерігають, розмірковують над намірами один одного і реагують на них [5, с. 87] як «безпосередню міжособистісну комунікацію («обмін символами»), важливою особливістю якої визначається здатність людини «приймати роль іншого», уявляти як його сприймає партнер із спілкування або група, і відповідно інтерпретувати власні дії» [8, с.108].

На важливості й доцільності впровадження інтерактивних методів наголошує О. Удовенко, стверджуючи, що ці методи «найбільш повно забезпечують комфортні, безконфліктні і безпечні умови розвитку дитини, всебічно реалізують її природний потенціал, виховують особистість, здатну до самоосвіти, саморозвитку, самовдосконалення, яка вміє використовувати одержані знання

для творчого розв'язання проблем, критично мислити, прагне реалізувати себе» [9, с.11].

Інтерактивні методи допомагають приділити кожному учню увагу, зробити його не тільки слухачем чи спостерігачем, а й активним учасником виховного процесу. Крім того, інтерактивні методи виховання «розвивають комунікативні вміння та навички, допомагають встановленню емоційних контактів між учнями, забезпечують виховне завдання, оскільки привчають працювати в команді, прислухатися до думки своїх товаришів» [9, с.11].

Інтерактивні методи є важливим засобом переходу до педагогіки співробітництва, що «найбільше відповідає принципам гуманізації та демократизації освіти, активізації пізнавальної діяльності, забезпечує партнерську співпрацю вчителя та учнів, спрямовану на розв'язання системи суспільно та особистісно найважливіших навчальних і життєвих проблем» [11, с. 22].

До таких методів зараховували вправи, творчі завдання, елементи філософствування (створення умов для емоційно збагаченого розмірковування, орієнтація на позитивні моральні самозміни).

У процесі опанування навичками роботи в групі (команді), в учнів формується доброзичливе ставлення один до одного, кожний з них має можливість запропонувати свою думку. За цих умов створюється ситуація успіху, формуються навички толерантного спілкування, вміння аргументувати свою точку зору, знаходити альтернативне рішення проблеми. Дослідники переконані в тому, що застосування інтерактивних методів у навчанні підлітків створює сприятливі умови взаємодії, які психологічно мотивують в учнів потребу висловлюватися щиро і безпосередньо, у них формується особистий досвід культури поведінки в соціальному та природному оточенні, співпраці в різних видах діяльності.

Але поряд із цим не слід оминати увагою й традиційні методи, до яких належать бесіди, розповіді, читання та обговорення різних літературних творів (казки, оповідання, вірші) тощо.

Бесіду можна проводити як самостійне заняття та як виховний прийом після читання художнього твору морально-етичного змісту. Етична бесіда – це організована і цілеспрямована розмова вихователя з дітьми на відповідну моральну тему; складається вона

із запитань і відповідей. Мета етичної бесіди – роз'яснення дітям норм і правил моралі, допомога в усвідомленні ними морального досвіду, розвиток критики і самокритики в дитячому колективі [3, с. 168].

Дотримання основних положень *діяльнісного підходу* вимагає організації діяльності підлітків, переведення їх у позицію суб'єктів пізнання, праці та спілкування. Це, у свою чергу, передбачає розвиток умінь учнів обирати мету та планувати свою діяльність, реалізовувати та регулювати її, здійснювати контроль, самоаналіз та оцінку результатів.

Оскільки тільки реальне життя може повною мірою засвідчити сформованість у дитини тих чи інших навичок соціальної поведінки і вчинкової діяльності, що видається неможливим в умовах експерименту, до змісту позаурочної виховної діяльності включали рольові та сюжетно-рольові ігри, виховуючі ситуації.

Для дитини гра – це спосіб психологічної підготовки до реальних життєвих ситуацій. Адже вона моделює життєві ситуації, створює умови для взаємодії, яка допомагає згуртувати дитячий колектив, залучити дітей до активної взаємодії, навчити їх дотримуватися етичних правил, сформувати вміння контролювати свої вчинки, правильно й об'єктивно оцінювати вчинки інших. У процесі гри засвоюються ігрові ролі, збагачується соціальний досвід, створюються передумови для ефективної адаптації дитини до школи, прийняття нею ролі учня. Залучення до колективних ігор сприяє скороченню особистісної дистанції, кращому пізнанню дітьми один одного, позаяк забезпечується природне стимулювання їх до міжособистісної взаємодії [2, с. 49].

Правомірність звертання до гри як методу виховання громадянських якостей підлітків зумовлена не тільки необхідністю внесення змін до традиційної методики виховної діяльності, занурення їх у виховуючі ситуації, які відрізняються активним, діяльним характером, а й тим, що ігрова діяльність характеризується багатомірністю впливів на формування особистості – з нею пов'язана трансформація психічних процесів, удосконалення пізнавальної самостійності, розвиток соціальних якостей і моделей поведінки [7, с. 163].

У грі існують два види взаємовідносин: ігрові та реальні. Ігрові взаємовідносини відбивають ставлення до сюжету і ролі. «Взявши на себе (згідно із сюжетом) певну роль, дитина починає відповідним чином поводитися щодо інших персонажів. Реальні взаємовідносини – це взаємини дітей як партнерів, що роблять спільну справу. Вони можуть домовлятися щодо сюжету гри, розподілу ролей, обговорювати проблеми, що виникали у процесі» [6, с. 300].

Ігрова діяльність продукує різноманітні форми спілкування й створює сприятливі умови для оволодіння ними.

Під час гри виникає обмін досвідом. Діти переймають один у одного наявні знання, а відтворюючи різні види відносин дорослих, навчаються жити і взаємодіяти з іншими, у них формуються важливі соціальні ставлення, виробляються корисні соціальні вміння та навички.

Звернення до ігрової діяльності забезпечує включення дітей у контекст соціально й особистісно значущих ситуацій, сприяє задоволенню потреби у адекватному пізнанні дійсності.

Програвання поведінкових моделей мало в тих випадках, коли діти засвоювали їх на когнітивному та емоційному рівні, але не могли з тих чи інших причин безпосередньо використовувати в реальних життєвих обставинах. Це було не лише ефективним виховним засобом, а й поставало об'єктивним критерієм перевірки показників діяльнісного компонента.

Розробляючи програму виховної роботи з підлітками щодо формування в них громадянських якостей, первагу надавали таким формам і методам, які забезпечували не тільки передачу певного обсягу інформації (бесіда, міні-лекція), засвоєнню знань, одержанню правильної відповіді на те чи інше запитання, а й провокували їх на здійснення самостійного пошуку способів розв'язання проблеми (метод «мозкового штурму», проєктивні методики, розв'язання проблемних ситуацій).

Основними формами роботи, які застосовували під час занять з виховання громадянських якостей підлітків, були:

- фронтальна, яка передбачає спільну діяльність педагога з усім класом: подання загальної інформації, постановка

однакових для всіх завдань, опрацювання учнями однієї проблеми. Для посилення результативності цієї форми необхідно створювати в класі атмосферу творчої колективної роботи, підтримувати увагу й активність підлітків. Однак фронтальна робота не враховує індивідуальні розбіжності школярів й орієнтована переважно на середнього учня, що знижує її ефективність. Дитина в цьому разі виступає в ролі об'єкта виховання, вона має засвоїти і відтворити матеріал, запропонований їй учителем, який є основним джерелом знань;

- групова (робота в малих групах), яка забезпечує створення під час виховних заходів мікроклімату, базованого на принципах співпраці й демократизму, сприяє розвитку в учнів критичного мислення та вміння самостійно оволодівати новими знаннями, передбачає залучення школярів до виховної взаємодії. Групова форма роботи надає кожному учню змогу виявити свої знання і вміння в практичній діяльності через постійне залучення до процесу мислення й міжособистісного спілкування, забезпечує формування вмінь активного слухання, вироблення спільної думки, вирішення виникаючих суперечностей;
- індивідуальна (з окремими учнями), яка забезпечує створення сприятливих умов для індивідуалізації та диференціації виховних зусиль, надання педагогічної підтримки дітям, які її потребують, насамперед тим, котрі важко залучаються до міжособистісної взаємодії і спільної діяльності, неохоче приймаються класним колективом, а також боязким і сором'язливим.

У своєму дослідженні ми виокремили такі громадянські якості як правосвідомість, відповідальність та ініціативність. Визначено критерії (когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий) та показники вихованості у підлітків означених якостей.

Для діагностики вихованості у підлітків громадянських якостей визначено наступні показники:

- *знань*: про себе (як учня, громадянина, як члена громадянського суспільства); про права та обов'язки (учня, гро-

- мадянина, члена громадянського суспільства), державні символи, громадянські цінності (національна гідність, громадянська відповідальність та обов'язок, ініціативність);
- *почуттів* національної гідності, почуттів громадянської відповідальності та обов'язку, поваги до державних символів, прихильності до державних інтересів, національної гідності;
  - *уміння* застосовувати правові знання, оперувати ними у спілкуванні з однокласниками, оточуючими людьми, протистояти зневажливому ставленню до себе, до інших людей, до нації, відповідальна поведінка.

Під час розробки змісту виховної програми з формування громадянських якостей ми враховували виховні можливості уроків, у ході яких відбувається залучення молодого покоління до системи громадянських цінностей, а також оптимальне використання активних та інтерактивних методів, що забезпечує наскрізну реалізацію виховних завдань у навчально-виховному процесі. Ці умови забезпечують взаємодію пізнавальної, ціннісно-мотиваційної та діяльнісно-поведінкової сфери складових громадянської компетентності.

Виховання громадянина, громадянських якостей спрямовується перш за все на розвиток патріотизму – любові до свого народу, малої та великої Батьківщини, громадянської ідентичності з її минулим та сучасним, відповідальності за суспільні процеси. Під час розробки програми ми враховували ці положення, адже, як зазначає К.Чорна, моральні і правові знання учнів сприяють розвитку когнітивного компонента патріотизму, розвивають почуття любові до свого народу й України, ідентифікації себе з українським народом, виховують відповідальність і готовність жити в Україні.

Нижче подаємо зміст програми позаурочної виховної діяльності з формування громадянських якостей підлітків.

Зміст програми позаурочної виховної діяльності з підлітками з формування в них громадянських якостей

№	Тема	Мета
7 клас		
1.	Я для себе, я для інших	Формувати уявлення про себе як члена класного і шкільного колективу, уміння пізнавати та об'єктивно оцінювати себе
2.	Відповідальність	Формувати уявлення про відповідальність, відповідальні дії і вчинки
3.	Мої права – мої обов'язки	Сприяти розумінню поняття громадянин, виховувати повагу до державних і народних символів України
4.	Ми патріоти	Виховувати повагу до Української держави, українського народу, ідентифікація себе з ним, інтерес до української культури, історії, традицій і звичаїв.
8 клас		
1.	Моє Я	Формувати уявлення про себе, своє Я, уміння пізнавати та об'єктивно оцінювати себе.
2.	Права і обов'язки, повага до іншого	Ознайомити учнів зі змістом основних статей Загальної Деларації прав людини, Конвенції про права дитини, Конституції України
3.	Я серед людей	Правильно визначати своє місце в суспільстві, виховувати вміння проявляти повагу до інших людей та до себе, відстоювати власну гідність і поважати гідність інших, робити моральний вибір у різних життєвих ситуаціях
4.	«Я дитина українська, українського роду, українці – то є назва славного роду»	Уявлення про себе як українця, знання історії своєї країни, краю, столиці нашої держави, рідного міста, повагу до них
9 клас		
1.	У пошуках себе	Формувати уявлення про себе, своє Я, уміння пізнавати та об'єктивно оцінювати себе

№	Тема	Мета
2.	Людина серед людей	Формувати уявлення про закони і закономірності міжособистісної взаємодії, про відповідальне ставлення до себе і до інших
3.	«Без верби і калини немає України»	Формувати знання про державні і народні символи України, історію їх виникнення, повагу до них
4.	Твоя життєва позиція	Формувати активну життєву позицію, ініціативність, вміння робити моральний вибір у різних життєвих ситуаціях

Наведемо орієнтовний зміст (уривки) деяких занять за цією програмою, які проводилися на формувальному етапі експерименту з метою прищеплення цінностей сімейного життя підліткам шкіл-інтернатів.

У підлітковому віці продовжується опанування дитиною різних соціальних ролей, активізується розвиток соціального інтелекту, розширюється соціальний досвід. У цей час відбувається інтенсивне формування соціального «Я» дитини, що активізує її налаштованість на встановлення і поглиблення соціальних контактів, на самоствердження, самопредставлення. Водночас, як засвідчили результати педагогічної діагностики, для значної кількості дітей підліткового віку труднощі у формуванні громадянських якостей пов'язані з недостатньою сформованістю показників когнітивного компонента, ситуативним використанням громадянських знань, моральних правил і соціальних норм, надання переваги утилітарним поцінуванням, що зумовлює їх відокремлення від групи, породжує агресивність і конфліктність і, як наслідок, ускладнює набуття нею необхідних особистісних утворень.

Зважаючи на це, зміст позаурочної виховної діяльності з дітьми підліткового віку спрямовувався на подолання виявленого негативу.

Під час проведення виховних годин ми застосовували різні форми і методи виховання. Одним з таких методів стала бесіда. Бесіди як метод педагогічної діагностики варто застосовувати для одержання даних щодо сформованості в учнів критеріїв ког-

нітивного та емоційно-ціннісного компонентів, розуміння таких понять як право и обов'язок, закон, держава, державні символи, почуття відповідальності, вміння робити моральний вибір, знання про ініціативність і активність.

Опрацьовуючи теми «Моє Я», «У пошуках себе» у змісті виховної години намагалися розкрити зміст понять: хто така людина, особа; спілкувалися про потреби і бажання, розуміння природних прав людини, цінностей людського суспільства; вчилися визначати пріоритетні потреби і пояснювати свій вибір.

У зміст виховних занять вводили *бесіди* проблемного змісту, які допомагали дітям краще зрозуміти себе, ключові моральні категорії, дізнатися про те, що одні й ті самі вчинки можуть по-різному сприйматися людьми (колективне обговорення оповідань, уявних і реальних життєвих випадків). Для прикладу, наведемо оповідання В.А.Овсєєвої «Три товариші».

«Вітя загубив сніданок, який мама дала йому до школи. На великій перерві всі діти снідали, а Вітя відійшов до стіни. «Чому ти не снідаєш?», – запитав його Микола. «Сніданок загубив», – відповів Вітя. «Погано, – відповів Микола, відкушуючи великий шматок білого хліба, – до обіду ще далеко!». «А де ти його загубив?», – запитав Мишко. «Не знаю...», – тихо відповів Вітя і відвернувся. «Ти, мабуть, в кишені ніс, а треба було в сумку покласти», – сказав Мишко. А Володя нічого не запитував. Він підійшов до Віті, розломив навпіл шматок хліба з маслом і дав товаришу: «Бери їж».

З метою активізації дітей, створення умов, які давали б їм змогу подивитися на різні життєві ситуації ніби збоку й оцінити закладений у них моральний і соціальний зміст, після прослуховування оповідання проводилася *міні-дискусія*, під час якої було привернуто увагу школярів до проблем морального характеру.

Після прослуховування оповідання дітям було задано низку запитань:

1. Чи доводилося вам потрапляти в таку ситуацію?
2. Як би ви вчинили, якби ваш товариш потрапив в таку ситуацію?
3. Кого з хлопців можна назвати справжнім товаришем?

Після проведення дискусії школярам було запропоновано пограти у гру «Мікрофон».

Давайте поміркуємо: як часто ви потрапляли в таку ситуацію, як поводити себе в таких ситуаціях, що б ви порадили Віті, що б порадили його друзям.

Вправа «Це – Я».

Учніям дається завдання записати слово, яке складається з однієї букви, але з двох звуків: Я (йа). Далі пропонується заплющити очі й зазирнути в самих себе, спробувати побачити себе, почути себе («Який Я? Яким я себе відчуваю?»). Відкрити очі та записати все, що вони знають про своє «Я» («Хто Я? Який Я?»), прочитати вголос (по черзі) свої записи.

– Чи написав хто-небудь про себе, що він совісна людина? Совісний – як ви це розумієте? Совість походить від слів *спільно знати, відати*. Совісна людина розуміє свою відповідальність перед іншими людьми, самостійно оцінює і контролює свою поведінку, є суддею своїх думок і вчинків.

Після цього проводилася робота в групах.

Робота в групах «Визначення совісті, совісної людини».

Завдання групам: закінчити речення «Це коли людина в чомусь зізнається...», «Коли соромно...», «Це внутрішній голос, який...», «Коли зробиш щось погане...», «Коли співчуваєш, чуєш...».

Вправа «Незакінчені речення».

Учні записують стисло одне-два речення, продовжуючи вислови:

1. Мені подобається в собі ....., мені не подобається в собі....
2. Мій настрій частіше....
3. Мені сумно, коли....
4. Мене радісно, коли ...
5. У житті я хочу досягти....

Обговорення: яке речення виявилось найскладнішим? Чому?

Вправа-міркування.

Вчитель: послухайте, як розмовляти зі своєю совістю, не загубити той маленький ключик, що відкриває всередині нас певні комірчини, у кожній з яких живе якість почуття:

Наодинці:

1. Ти розмірковуєш над тим, як вчинив.
2. Ця думка переслідує тебе.
3. Ти розумієш, що вчинок треба виправити.
4. Ти виправляєш його.
5. Наступає згода із самим собою.

Отже, совість – це внутрішній світ людини. Якщо в ньому лад, життя буде щасливим. Совість потрібна людині, щоб жити в ладі з самим собою.

Надалі дітям було запропоновано проблемну ситуацію. Проблемна ситуація – це спеціально дібрана (розроблена) система життєвих ситуацій, які вимагають самостійного розв’язання певної проблеми. Доцільність використання проблемних ситуацій зумовлюється тим, що в повсякденному житті люди не завжди знають справжні причини поведінки іншої людини. Залучаючись до розв’язання проблемних ситуацій, дитина інтерпретує й оцінює причини і мотиви поведінки інших, ґрунтуючись на особистому досвіді.

1. Вова жив у селі. Кожен день він носив обід татові в поле. Одного разу, коли хлопчик йшов до тата, він побачив голуба зі зламаним крилом. Він узяв голуба, повернувся додому і став його лікувати. Але коли він закінчив лікувати голуба, було вже пізно нести обід татові. Тато довго чекав Вову, але так і не дочекався.

Після прослуховування ситуації дітям було запропоновано наступні питання для обговорення:

1. Як мав вчинити Вова?
2. Як би ви вчинили на його місці? Чому?

Підліткам пропонувалося навести приклади того, чи потрапляли вони в подібні ситуації і як поводити себе.

2. Дмитро і Сашко завжди ходили до школи разом і ніколи не спізнювалися. Вони знали, що за запізнення їх буде лаяти вчителька. Одного разу по дорозі в школу вони побачили стареньку, якій стало погано, і вона попросила хлопчиків допомогти їй. Сашко сказав: «Я не можу допомогти старенькій, бо спізнюся до школи і вчителька буде мене сварити». А Дмитро став допомагати старенькій і запізнився до школи.

1. Як ви оцінюєте вчинки хлопців?
2. Як би ви вчинили на їх місці?

Наступне завдання школярі виконували у групах. Клас був поділений на групи. Кожна група отримувала картки з незакінченими реченнями. Речення стосувалися чеснот і якостей людини. Наприклад: «Я думаю, що відповідальний учень це...», «Я думаю, що совісна людина, це...», «Я думаю, що законослухняна людина це...», «Я думаю, що самостійна людина це...» і т. ін.

Структура цієї методики подібна до методики «Три питання», але передбачає незавершеність питань. Зважаючи на продовження речень, які буде конструювати учень, ми досліджували рівень його знань і розуміння громадянських якостей, цінностей, уявлень, поглядів та орієнтирів.

Після завершення завдання учні кожної групи зачитували свої варіанти відповідей і порівнювали їх з іншими відповідями. Найсамкінець проводилась підсумкова дискуссія, на якій обговорювалися якості громадянина.

Під час опрацювання цієї теми застосовували вправу «Теми для спілкування». Для цього клас був поділений на групи. Одна група писала на аркушах паперу теми, за якими їм найлегше спілкуватися, а інша група – теми, на які їм важко спілкуватись. Після виконання завдання групи обмінювалися думками з приводу різних тем для спілкування. Аргументували свої думки, намагалися знаходили шляхи для подолання незручностей під час спілкування.

Опрацьовуючи тему «*Мої права і обов'язки*» намагалися ознайомити школярів з такими поняттями як «право», «обов'язок», «гідність», «патріотизм», «повага», «державні символи», «національна гідність». Обговорювали з учнями зміст основних статей Загальної Деларації прав людини, Конвенції про права дитини, Конституції України.

Наприклад, учням було запропоновано наступне заняття:

Тема: «Ми патріоти». Метою запровадження цієї теми було розкрити зміст поняття «патріот», «патріотизм», виховати повагу до Української держави, українського народу, ідентифікація себе з ним, інтерес до української культури, історії, традицій і звичаїв.

Проводилася бесіда, під час якої увага зосереджувалася на тому, хто такі патріоти України, що таке патріотизм, які риси характеризують патріота своєї країни.

Визначальною рисою українського патріотизму в усі часи має бути його дієвість. Саме вона спроможна перетворювати почуття в конкретні справи і вчинки на користь Батьківщини і держави. Адже патріот — це не той, хто говорить красиві слова про Україну, прикрашає дійсність, а той, хто бачить труднощі, помилки, невіршені проблеми, розуміє соціально-політичну ситуацію в країні і світі, проте не панікує, не носиться зі своїми егоїстичними претензіями, не збирається тікати туди, де краще, а готовий долати перешкоди, зв'язати свою долю з долею Вітчизни. Патріот — це той, хто в сьогоdnішніх умовах неправового поля сприяє розбудові демократичної соціальної держави правовими методами. Він не ототожнює Україну, державу з владою, а усвідомлює, що влада має бути лише механізмом, засобом здійснення волі народу. Любов до Батьківщини в українського патріота поєднується з вірою в неї, в її покликання, прекрасне майбутнє, що обов'язково відбудеться. Справжній патріот, керуючись живим досвідом і героїчним минулим народу, вірить, що він справиться зі своїми історичними випробуваннями і вийде з них міцнішим і духовнішим. Втім, свідомий патріот бачить не лише духовну красу свого народу, а й його слабкості, помилки і недосконалості, розуміє, що в історії Вітчизни є й темні, важкі сторінки. Любити свій народ не означає лестити йому чи приховувати від нього слабкі сторони, а чесно і мужньо викривати їх і боротися з ними. У цьому полягає вияв громадянської мужності. Національна гордість не повинна вироджуватись у самозадоволення. Дослідники феномену патріотизму зазначають, що свідомий патріотизм нерозривний з відповідальністю. Чи погоджуєтеся Ви з цим? Аргументуйте свої міркування (відповіді учнів). Вчитель: Процес національного відродження України вимагає від громадян не лише віри і любові до свого народу, а й усвідомлення своєї відповідальності перед суспільством, народом, нацією. Малосвідомий громадянин або не думає про свою відповідальність, або ж боїться її. Для нього доля країни — стороння справа, а його

власні дії зумовлені суто особистими потребами й інтересами. Відповідальність же передбачає, з одного боку, усвідомлення необхідного, а з іншого – можливість вибору шляхів його реалізації. Особиста відповідальність – вільна реалізація правильно усвідомленого обов'язку. Як, на Вашу думку, має проявлятися патріотизм в умовах поліетнічної держави, якою є Україна? (відповіді учнів).
Вчитель: Українська нація – це понад сто різних етнічних груп, які мають свою етнічну самосвідомість, що базується на етнічній ідентифікації, яка вбирає в себе любов до свого народу, віру в його духовні сили, її майбутнє, готовність до праці на користь народу; знання та уміння осмислювати його моральні та культурні цінності, історію, звичаї, обряди, символіку; передбачає систему вчинків, які мотивуються любов'ю, вірою, звичками, знаннями, відповідальністю перед своїм народом.

Патріотизм є творчим актом духовного самовизначення особи. Це свідомо громадянська позиція, особлива спрямованість самореалізації і соціальної поведінки громадянина. Критеріями патріотизму є любов, вірність і служіння Батьківщині, турбота про забезпечення цілісності і суверенітету України, піклування про її постійний розвиток на шляху демократичного національного відродження, сприяння гармонізації державних, суспільних та особистісних інтересів у повсякденному житті. У випадку загрози національній безпеці патріотизм проявляється у готовності служити Україні, встати на її захист, визнанні пріоритету суспільних і державних інтересів над особистими. Таке розуміння патріотизму є базовим для усвідомлення сутності цього феномена в умовах розбудови правової держави та становлення ринкової економіки. Патріотизм проявляється також у ціннісному ставленні до свого народу, його способу життя, національних здобутків і достоїнств, культури, традицій, героїчного історичного минулого і сьогодишньої розбудови держави як єдиної нації, до безмежних просторів Батьківщини, її природних багатств. Патріотизм передбачає знання особливостей своєї «малої Батьківщини», любов до неї [10, с. 67-69].

Після прослуховування бесіди учням було задано запитання для її обговорення.

1. Що, на Вашу думку, є змістом поняття «патріотизм»? (відповіді учнів), наприклад, патріотизм — це любов до Батьківщини, свого народу.

2. Як, на Вашу думку, проявляється патріотизм у повсякденній поведінці людей? Що означає бути патріотом? (відповіді: бути патріотом — усвідомити в Батьківщині безумовну цінність, яка дійсно і об'єктивно їй притаманна, приєднатись до неї розумом і почуттями. У той же час патріотизм передбачає відкриття в собі беззастережної відданості Батьківщині, спроможність безкорисно радіти її успіхам, вдосконалення її, служіння їй, поєднання свої долі з її долею, а не любов до України здалеку).

3. Чи обов'язково громадянин-патріот повинен досконало володіти державною українською мовою? (досконале володіння державною українською мовою).

4. Чи повинен, на Вашу думку, патріот знати і вміти заспівати Гімн України, з повагою ставитися до державних символів? (відповіді учнів).

Після обговорення учням було запропоновано попрацювати в групах. Для цього клас було поділено на декілька груп. Кожна група на плакатах, пригадуючи зміст бесіди, схематично створювала модель громадянина-патріота України, потім презентувати результати спільної роботи перед однокласниками.

Наступна вправа «Займи позицію». Аркуш паперу було розділено навпіл: зліва – «Доброчесність – це сила», справа – «Доброчесність слабкіша від зла». Учні за допомогою постерів висловлювали свою позицію. Аналізується ставлення дітей до проблеми, підводиться підсумок (у залежності від результату вправи). Висновок: людина, яка керується у житті чеснотами, сприймає життя як дарунок в усіх його проявах. Людина, яка позбавлена моральних настанов, не має духовних сил радіти за інших; заздрість, злостивість, жадоба, можливо, покращають добробут такої людини, але не дають їй душевного спокою.

Дискусія «Хто мови своєї цурається, хай сам себе стидається».

Запитання для обговорення:

1. Як ви розумієте народну мудрість?
2. Як ви думаете, чому люди цураються рідної мови?

3. Чому мову треба берегти як скарб?

Рефлексія:

1. Мені було цікаво дізнатися про...

2. Ми сьогодні розібралися в...

3. Я сьогодні зрозумів...

4. Мені було важко...

5. Завтра на уроці я хочу...

Групова робота (вікторина «Моя Україна»).

Учні діляться на групи, відповідає та, яка знає відповідь. За кожну правильну відповідь група отримує 1 бал.

Орієнтовний матеріал для вікторини:

Тема: Права і обов'язки. Повага до себе та іншого.

Мета: сприяти усвідомленню учнями сутності поняття «патріотизм» та розвивати вміння характеризувати його складові; виховувати любов до України.

Бесіда: Життя і здібності кожної людини – велика цінність для всього людства. Саме тому кожна людина має право на повагу до себе. Повага до себе, знання своїх прав, своєї цінності називається гідністю. Гідність – це повага до себе та інших, знання своїх прав і обов'язків, повага до прав іншого.

Саме почуття людської гідності сприяло тому, що люди почали боротися за свої права. Саме гідність є джерелом усіх прав. Ніхто не може нам дати або відняти гідність. Кожна людина має почуття гордості, особистої честі. Ніхто не може принижувати, висміювати і кривдити іншого.

Кожна людина має право на захист від жорстокого ставлення, такого, яке принижувало б її.

Гри та вправи про обов'язки дитини:

Гра «Пять головних прав».

Після бесіди про права і обов'язки вчитель пропонує придумати п'ять головних обов'язків і п'ять прав для підлітків.

Гра «Права і обов'язки».

Завдання: позначити цифрами відповідні назви: 1 – права, 2 – обов'язки.

Вирази для проведення гри: берегти шкільне майно; брати участь у конкурсах і змаганнях; дотримуватися правил дорожньо-

го руху; дотримуватися правил особистої гігієни; старанно вчитися; користуватися бібліотекою, спортзалом, обладнанням школи; охороняти природу, пам'ятки культури; піклуватися про життя та охорону здоров'я; дотримуватися норм поведінки; ігри, розваги, відпочинок; навчатися.

Інсценізація та обговорення ситуацій в групах.

Ситуація 1. У кабінеті директора.

Учитель: Дозвольте, Іване Івановичу?

Директор: Заходьте, що трапилось?

Учитель: Знову цей Сидоренко вибив шибку на першому поверсі!

Директор: Маріє Іванівно, як це трапилось?

Учитель: Грали у сніжки, іншого місця їм не знайшлось! (учень стоїть, похнюпившись).

Директор: Батьків повідомити, хай відшкодують.

Запитання: Хто порушив обов'язки? Чиї права було порушено?

Ситуація 2. Вдома.

Тато читає газету і вголос вигукує: «Ех, знову динамівці внічию зіграли з Іспанією!». Син, ледве пересуваючи ноги, підходить до батька зі щоденником: «Тату, підпиши щоденника!». «Що там знову? Зауваження та двійка з української мови? Ах ти, негіднику, я ж тебе попереджав!», – дістає ремінь. «Тату, я більше не буду! Я виправлюсь!», – тікає від батька. «Я тобі зараз дам зауваження!», – наздоганяє сина.

Запитання: Чиї права порушені? Які обов'язки не виконав син?

Рольова гра «Якби я був директором школи».

Учням пропонується пограти в гру, придумавши права та обов'язки для учнів і вчителів з позиції директора школи. Ці права та обов'язки мають бути прийнятними і справедливими для всіх.

Групова робота «Мої домашні обов'язки».

Учні поділяються на дві групи. Завдання: розповісти, що вони роблять удома, чи є в них якісь обов'язки, як вони їх виконують – самостійно чи за допомогою дорослих.

Розповідь відбувається за таким принципом: починає розповідь один учень групи, потім підключається другий, продовжує третій і т. ін.

Робота в групах. Учням пропонується обговорити у групах наступні проблеми: «Кому належить право визначати покарання?», «Яку мету передбачає покарання?», «Якою, виходячи з мети, повинна бути міра покарання «око за око»?», «Чи здатні ви слідувати християнській заповіді про прощення своїх ворогів?».

Вправа «Коло». Учням пропонували по колу, але за бажанням, висловити власні міркування з наступних питань: «Що, на Вашу думку, є добро?», «У яких вчинках людини проявляється добро?», «Що є антиподом добра?» (зло), «Чи можете Ви навести приклади, коли у реальному житті добро оберталось злом і навпаки? Які?».

Список використаної літератури:

1. Бех І. Д. Виховання особистості / І. Д. Бех. – Кн. І : Особистісно-орієнтований підхід : теоретико-технологічні засади. – К. : Либідь, 2003. – 278 с.
2. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання: [наук.-метод. посіб.] / І. Д. Бех. – К. : ІЗМН, 1998. – 204 с.
3. Богуш А. Методика організації художньо-мовленнєвої діяльності дітей у дошкільних навчальних заходах: [підручник для студентів вищих навчальних закладів факультетів дошкільної освіти] / Богуш А., Гавриш Н., Котик Т. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2006. – 304 с.
4. Інтерактивні технології навчання в початковій школі: навч. посібник / Біда О. А., Кравчук О. В., Коберник Г. І. та ін. – Умань : РВЦ «Софія». – 2007. – 212 с.
5. Коротаева Е. Погружение в общение / Е. Коротаева // Директор школи. Україна – 2000. – № 1. – С. 86-92.
6. Кравченко Т. В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи: Монографія. – К. : Фенікс, 2009. – 416 с.
7. Кудикіна Н. В. Ігрова діяльність молодших школярів у позаурочному навчально-виховному процесі: [монографія] / Н. В. Кудикіна. – К. : КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2003. – 272 с.
8. Педагогический энциклопедический словарь / [гл. ред. М. Бим-Бад; редкол.: М. М. Безруких, В. А. Болотов, Л. С. Глебова и др.]. – М. : Большая Российская энциклопедия, 2002. – 578 с.
9. Удовенко О. М. Інтерактивні методи навчання / О. М. Удовенко // Управління школою. – 2004. – № 34 (82). – С. 11–14.

10. Чорна К. І. Виховання культури гідності старшокласників у позаурочній діяльності : [методичні рекомендації] / К. І. Чорна. — Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. – 72 с.
11. Шувалова О. Е. Методика использования средств эмоциональной выразительности в интерактивном обучении географии: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.02. «Теория и методика обучения (география)» / О. Е. Шувалова. – СПб., 2005. – 23 с.

2.3. Аналіз результатів наукового дослідження

Після завершення формувального етапу експерименту проводився контрольний зріз, методика якого не мала суттєвих відмінностей від тієї, що використовувалася нами на констатувальному етапі експерименту. Це давало змогу порівняти отримані до початку та після завершення формувального етапу експерименту результати як свідчення доцільності чи низької ефективності розроблених нами педагогічних умов формування громадянських якостей підлітків в умовах інтернатного закладу.

Аналіз результатів опитування, спрямованого на визначення рівнів вихованості громадянських якостей за показниками когнітивного компоненту засвідчив, що в експериментальній групі збільшилася кількість учнів, які володіли ґрунтовними знаннями про самих себе як представників певної спільноти (сім'ї, класу, українського народу), про свою країну, її символи, національні звичаї і традиції. Це ж стосувалося і показників щодо знань молодших школярів про громадянські права та обов'язки, громадянські цінності.

У порівняльному плані рівні громадянських якостей підлітків (за когнітивним компонентом), які входили до експериментальної групи, де запроваджувалися розроблені нами педагогічні умови, представлені в табл. 2.2.

Таблиця 2.2

**Рівні сформованості громадянських якостей підлітків
ЕГ за когнітивним компонентом до і після завершення
формувального етапу експерименту, %**

Рівні	Класи/Кількість					
	7 клас		8 клас		9 клас	
	<i>До експ.</i>	<i>Після експ.</i>	<i>До експ.</i>	<i>Після експ.</i>	<i>До експ.</i>	<i>Після експ.</i>
Високий	17,3	29,2	18,4	27,1	19,2	28,4
Середній	31,6	42,7	32,5	43,1	33,5	43,2
Низький	51,1	28,4	49,1	29,8	47,3	28,4

Отже, як засвідчують дані, наведені в табл. 2.2, після завершення формувального етапу експерименту в ЕГ значно збільшилася кількість підлітків, які належали до високого рівня вихованості громадянських якостей. В основному ці діти перейшли на цей рівень із середнього рівня, який, у свою чергу, поповнився за рахунок підлітків, які за результатами констатувального етапу експерименту перебували на низькому рівні вихованості громадянських якостей.

Контрольні зрізи, які проводилися в контрольній групі, дали змогу виявити незначне збільшення кількості підлітків з високим рівнем вихованості громадянських якостей за когнітивним компонентом. При цьому жодних позитивних змін не зазнали діти, які за результатами констатувального етапу експерименту були віднесені нами до низького рівня вихованості досліджуваного особистісного утворення. Тобто лише невеликий відсоток дітей, котрі перед початком роботи характеризувалися середнім рівнем громадянськості, перейшов на високий рівень завдяки проведенню формування громадянських якостей за традиційною методикою.

Наочно розподіл підлітків контрольної групи за рівнями вихованості громадянськості за когнітивним компонентом подано в табл. 2.3.

Таблиця 2.3

**Рівні сформованості громадянських якостей підлітків
КГ за когнітивним компонентом до і після завершення
формувального етапу експерименту, %**

Рівні	Класи/Кількість					
	7 клас		8 клас		9 клас	
	<i>До експ.</i>	<i>Після експ.</i>	<i>До експ.</i>	<i>Після експ.</i>	<i>До експ.</i>	<i>Після експ.</i>
Високий	17,3	17,9	18,4	20,1	19,2	21,3
Середній	31,6	31,0	32,5	30,8	33,5	31,4
Низький	51,1	51,1	49,1	49,1	47,3	47,3

Результати контрольних зрізів, які проводилися в експериментальній групі, засвідчили позитивні зміни у показниках емоційно-ціннісного компонента громадянських якостей. Зросла кількість дітей, які відзначалися усвідомленням самого себе як представника певної спільноти (сім'ї, класу, країни), стійким інтересом до своєї країни, її символів, національних звичаїв і традицій. Збільшилася кількість підлітків, для яких характерним було стійке позитивне ставлення до громадянських прав та обов'язків, орієнтація на дотримання етичних норм і громадянських цінностей, почуття відповідальності.

Відсотковий розподіл підлітків експериментальної групи за рівнями вихованості громадянських якостей згідно з показниками емоційно-ціннісного компоненту представлений у табл. 2.4.

Таблиця 2.4

**Рівні сформованості громадянських якостей підлітків ЕГ
за емоційно-ціннісним компонентом до і після завершення
формувального етапу експерименту, %**

Рівні	Класи/Кількість					
	7 клас		8 клас		9 клас	
	<i>До експ.</i>	<i>Після експ.</i>	<i>До експ.</i>	<i>Після експ.</i>	<i>До експ.</i>	<i>Після експ.</i>
Високий	17,3	32,2	22,3	27,1	19,9	27,1
Середній	32,5	41,4	30,2	43,1	33,5	43,2
Низький	50,2	26,4	47,5	29,8	46,6	29,7

Як видно з даних табл. 2.4, у всіх класах, де запроваджувалися розроблені нами педагогічні умови, спостерігалася тенденція до збільшення наповнюваності високого та середнього рівня вихованості громадянських якостей за емоційно-ціннісним компонентом і зменшення наповнюваності її низького рівня. При цьому слід відзначити, що близько половини підлітків, яких ми за сукупністю результатів педагогічної діагностики віднесли до середнього рівня вихованості громадянських якостей, за окремими показниками цілком відповідали високому її рівню. Повною мірою це твердження стосувалося і співвіднесення за показниками низького і середнього рівня: близько двох третин підлітків, які за сукупністю результатів були віднесені нами до низького рівня, за окремими показниками повною мірою належали до середнього рівня вихованості громадянських якостей.

У контрольній групі за показниками цього компоненту громадянськості не зафіксовано суттєвих позитивних зрушень, про що свідчать дані табл. 2.5.

Таблиця 2.5

Рівні сформованості громадянських якостей підлітків КГ за емоційно-ціннісним компонентом до і після завершення формувального етапу експерименту, %

Рівні	Класи/Кількість					
	7 клас		8 клас		9 клас	
	До експ.	Після експ.	До експ.	Після експ.	До експ.	Після експ.
Високий	16,1	15,1	22,3	23,1	19,9	20,1
Середній	33,5	33,8	30,2	29,8	33,5	33,7
Низький	50,4	51,1	47,5	47,1	46,6	46,2

Під час проведення контрольних зрізів особливу увагу звертали на показники поведінкового компоненту сформованості громадянських якостей підлітків. Узагальнення результатів за всіма методиками засвідчило, що в експериментальній групі відбулися суттєві позитивні зміни в цьому плані. Збільшилася кількість підлітків, які систематично і самостійно проявляли активність у різних сферах життєдіяльності, виявляли вміння не тільки всту-

пати в міжособистісну взаємодію з іншими, а й підтримувати її на засадах визнання їхніх прав та обов'язків, дотримання етичних норм і цінностей.

Розподіл підлітків експериментальної групи за рівнями сформованості громадянських якостей відповідно до показників поведінкового компоненту представлений у табл. 2.6.

Як видно з даних табл. 2.6, в експериментальній групі спостерігалася чітка тенденція до збільшення кількості дітей з високим рівнем сформованості громадянських якостей за поведінковим компонентом від 7-го до 9-го класу, що розглядаємо як свідчення ефективності розроблених і запроваджених нами педагогічних умов здійснення формування громадянських якостей підлітків в умовах інтернатних закладів. Натомість зменшилася кількість дітей, які за даними констатувального етапу експерименту були віднесені нами до низького рівня сформованості громадянських якостей.

Таблиця 2.6

**Рівні сформованості громадянських якостей підлітків
ЕГ за поведінковим компонентом до і після завершення
формульованого етапу експерименту, %**

Рівні	Класи/Кількість					
	7 клас		8 клас		9 клас	
	До експ.	Після експ.	До експ.	Після експ.	До експ.	Після експ.
Високий	17,3	32,2	22,3	27,1	19,9	27,1
Середній	32,5	41,4	30,2	43,1	33,5	43,2
Низький	50,2	26,4	47,5	29,8	46,6	29,7

У контрольній групі, так само, як і за результатами дослідження когнітивного та емоційно-ціннісного компонентів громадянськості, не було виявлено помітних змін на краще у показниках поведінкового компоненту. На підтвердження цього наведемо узагальнені дані за результатами контрольних зрізів, які спрямовувалися на виявлення характеру громадянської активності, а також умінь здійснювати міжособистісну взаємодію з іншими

людьми на засадах визнання їхніх прав та обов'язків, дотримання етичних норм і громадянських цінностей (див. табл. 2.7).

З даних табл. 2.7 видно, що в контрольній групі до високого рівня вихованості громадянськості за поведінковим компонентом як до формувального етапу експерименту, так і після його завершення належала порівняно невелика кількість підлітків. Основний їх відсоток за результатами констатувального етапу експерименту та результатами контрольних зрізів припадав на середній рівень.

Таблиця 2.7

Рівні сформованості громадянських якостей підлітків КГ за поведінковим компонентом до і після завершення формувального етапу експерименту, %

Рівні	Класи/Кількість					
	7 клас		8 клас		9 клас	
	До експ.	Після експ.	До експ.	Після експ.	До експ.	Після експ.
Високий	16,1	15,1	22,3	21,1	19,9	20,1
Середній	33,5	34,8	30,2	31,8	33,5	33,7
Низький	50,4	50,1	47,5	47,1	46,6	46,2

Узагальнення даних щодо рівнів сформованості громадянських якостей підлітків за всіма структурними компонентами дало змогу визначити рівні вихованості цього особистісного утворення в експериментальній (табл. 2.8) та контрольній (табл. 2.9) групах.

Як видно з табл. 2.8, унаслідок запровадження розроблених нами педагогічних умов помітно збільшилася кількісна наповнюваність високого рівня сформованості громадянських якостей у підлітків, які входили до експериментальної групи. Ці діти відзначалися ґрунтовними знаннями про самих себе як представників певної спільноти (сім'ї, класу, країни), володіли систематизованими (відповідно до віку) знаннями про свою країну, її державні символи, національні звичаї і традиції, мали стійкі уявлення про громадянські права та обов'язки, громадянські цінності.

Таблиця 2.8

Рівні сформованості громадянських якостей підлітків ЕГ до і після завершення формувального етапу експерименту, %

Рівні	Класи/Кількість					
	7 клас		8 клас		9 клас	
	<i>До експ.</i>	<i>Після експ.</i>	<i>До експ.</i>	<i>Після експ.</i>	<i>До експ.</i>	<i>Після експ.</i>
Високий	17,3	29,2	18,4	27,1	19,2	28,4
Середній	31,6	42,7	32,5	43,1	33,5	43,2
Низький	51,1	28,4	49,1	29,8	47,3	28,4

Важливою характеристикою цих підлітків було усвідомлення самих себе як представників певної спільноти, своєї країни, інтерес до її державних символів, національних звичаїв і традицій; вони відзначалися стійким позитивним ставленням до громадянських прав та обов'язків, орієнтувалися на дотримання етичних норм і громадянських цінностей. Систематично, за власною ініціативою проявляли активність у різних сферах життєдіяльності, володіли вміннями залучення до міжособистісної взаємодії, підтримання її завдяки визнанню прав та обов'язків інших людей, реалізації етичних норм і цінностей.

Результати контрольних зрізів засвідчили також збільшення кількості підлітків, які відзначалися середнім рівнем сформованості громадянських якостей. Основні недоліки тут виявлені за показниками емоційно-ціннісного та поведінкового компонентів, належна реалізація яких потребувала допомоги, а то й керівництва з боку дорослого. Проте, порівняно з даними констатувального етапу експерименту, змінився характер цієї допомоги, яка тепер обмежувалася ситуативною підтримкою.

Помітно зменшилася кількість молодших школярів з низьким рівнем вихованості громадянськості. На противагу даним констатувального етапу експерименту, коли однією з передумов віднесення дитини до цього рівня слугувала відсутність знань щодо громадянських прав та обов'язків, громадянських цінностей, негативне ставлення до них, пасивність у прояві громадянської поведінки й утруднення у здійсненні міжособистісної взаємодії

з іншими людьми, за результатами контрольних зрізів означена сукупність показників не мала яскраво вираженого характеру, а в деяких ситуаціях була зафіксована стійка тенденція до їх поліпшення.

Таблиця 2.9

Рівні сформованості громадянських якостей підлітків КГ до і після завершення формувального етапу експерименту, %

Рівні	Класи/Кількість					
	7 клас		8 клас		9 клас	
	<i>До експ.</i>	<i>Після експ.</i>	<i>До експ.</i>	<i>Після експ.</i>	<i>До експ.</i>	<i>Після експ.</i>
Високий	17,3	17,9	18,4	20,1	19,2	21,3
Середній	31,6	31,0	32,5	30,8	33,5	31,4
Низький	51,1	51,1	49,1	49,1	47,3	47,3

Як видно з табл. 2.9, у контрольній групі майже не відбулося позитивних змін у рівнях вихованості громадянськості молодших школярів від початку до завершення формувального етапу експерименту. Значна кількість дітей залишилася на низькому рівні вихованості громадянськості, що свідчило про фрагментарність їхніх знань про самих себе як представників певної спільноти (сім'ї, класу, країни), про свою країну, її символи, національні звичаї і традиції, відсутність знань щодо громадянських прав та обов'язків, громадянських цінностей.

Діти цього рівня характеризувалися також нестійким ставленням до самих себе, своєї країни, національних звичаїв і традицій, до громадянських прав та обов'язків, громадянських цінностей. Вони проявляли пасивність у прояві дій на користь сім'ї, класу, країни, відчували помітні утруднення у здійсненні міжособистісної взаємодії, у їхній поведінці траплялися випадки порушення етичних норм і громадянських цінностей.

Загальні рівні сформованості громадянських якостей підлітків КГ та ЕГ до і після завершення формувального експерименту подані на рис. 2.1 та рис. 2.2.

Рис. 2.1

Загальні рівні сформованості громадянських якостей підлітків КГ

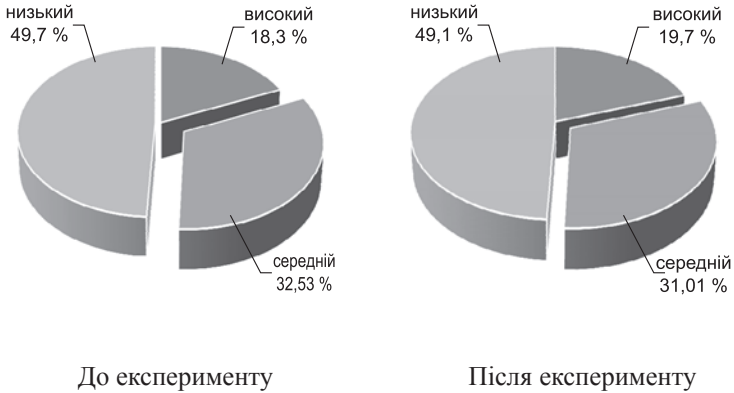
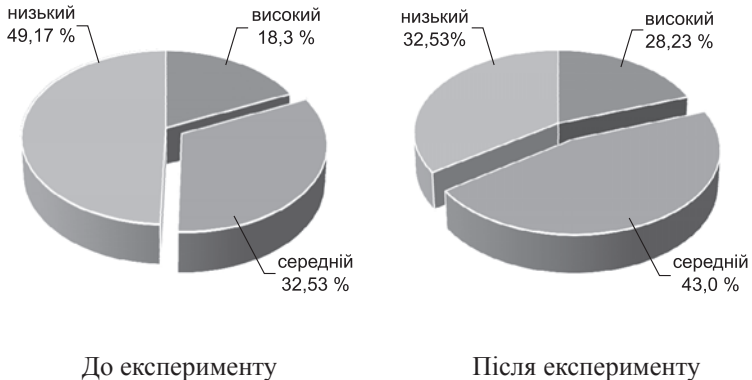

Рис. 2.2

Загальні рівні сформованості громадянських якостей підлітків ЕГ

Для експериментальної групи динаміка рівнів вихованості громадянськості за класами мала такий вигляд:

7 клас: для високого рівня: $29,2 - 17,3 = +11,9$; для середнього рівня: $42,7 - 31,6 = + 11,1$; для низького рівня: $28,4 - 51,1 = - 22,7$.

8 клас: для високого рівня: $27,1 - 18,4 = + 8,7$; для середнього рівня: $43,1 - 32,5 = + 10,6$; для низького рівня: $29,8 - 49,1 = - 19,3$.

9 клас: для високого рівня: $28,4 - 19,2 = + 9,2$; для середнього рівня: $43,2 - 33,5 = + 9,7$; для низького рівня: $28,4 - 47,3 = - 18,9$.

Для контрольної групи динаміка рівнів вихованості громадянськості за класами мала такий вигляд:

7 клас: для високого рівня: $17,9 - 17,3 = + 0,6$; для середнього рівня: $31,0 - 31,6 = - 0,6$; для низького рівня: $51,1 - 51,1 = 0$.

8 клас: для високого рівня: $20,1 - 18,4 = + 1,7$; для середнього рівня: $30,8 - 32,5 = - 1,7$; для низького рівня: $49,1 - 49,1 = 0$.

9 клас: для високого рівня: $21,3 - 19,2 = + 2,1$; для середнього рівня: $31,4 - 33,5 = - 2,1$; для низького рівня: $47,3 - 47,3 = 0$.

Загальна динаміка рівнів вихованості громадянськості молодших школярів експериментальної групи від початку формувального етапу експерименту до його завершення становила: для високого рівня: $28,23 - 18,30 = + 9,93$; для середнього рівня: $43,0 - 32,53 = + 10,47$; для низького рівня: $32,53 - 49,7 = -16,87$.

Загальна динаміка рівні вихованості громадянськості молодших школярів контрольної групи від початку формувального етапу експерименту до його завершення становила: для високого рівня: $19,7 - 18,3 = + 1,4$; для середнього рівня: $31,07 - 32,53 = -0,96$; для низького рівня: $49,10 - 49,17 = - 0,07$.

Отже, порівняння результатів контрольної та експериментальної груп дають підстави для позитивних висновків щодо ефективності розроблених нами педагогічних умов формування громадянських якостей підлітків в інтернатних закладах.

Висновки до Розділу II

Виховна робота, яка проводилася з підлітками експериментальної групи, спрямовувалася на розширення і поглиблення їхніх знань про самих себе, громадянські права та обов'язки, етичні норми і громадянські цінності, усвідомлення учнями себе як громадян України; формування громадянської активності і вміння міжособистісної взаємодії; усвідомлення підлітками самих себе як представників класу, пробудження в них інтересу до однолітків, спільноти, класу, формування позитивного ставлення до громадянських прав та обов'язків, громадянських цінностей,

громадянської поведінки; виховання потреби в прояві активності на користь класу; розширення знань дітей про свою країну і малу Батьківщину; формування усвідомлення самих себе як громадян України; виховання поваги до державних символів, інтересу до національних звичаїв і традицій, орієнтації на дотримання етичних норм і громадянських цінностей, потреби в прояві активності на користь своєї країни; виховання у підлітків усвідомлення себе як представника сім'ї, ціннісного ставлення до батьків, родини, свого роду; залучення до сімейних і національних звичаїв і традицій, виховання потреби в прояві активності на користь своєї сім'ї.

Досягненню цієї мети сприяло використання таких форм і методів роботи як розповіді, читання оповідань, казок, віршів, проєктивна методика «Незакінчені речення», ігрові методики, творчі завдання, групова робота, інсценізації, метод проєктів.

Проведення контрольних зрізів дало змогу виявити позитивну динаміку рівнів вихованості громадянських якостей підлітків, яка спостерігалася в експериментальній групі від початку і до завершення формувального етапу експерименту.

У контрольній групі суттєвих позитивних змін у рівнях сформованості громадянських якостей підлітків не виявлено.

Отже, можна зробити висновок про те, що розроблені та апробовані нами педагогічні умови формування громадянських якостей підлітків в умовах інтернатного закладу довели свою ефективність.

ВИСНОВКИ

Пріоритетним напрямом формування громадянських якостей у сучасних умовах є особистісне прийняття цінностей демократичного суспільства, вироблення ціннісного ставлення до своєї Батьківщини, її громадян та до самого себе.

На основі аналізу педагогічної, психологічної та філософської літератури уточнено сутність та структуру феномену становлення громадянських якостей вихованців інтернатних закладів як процесу розвитку особистості вихованця, що характеризується постійним підвищенням якісного рівня системи її знань, ставлень, переконань щодо держави, громадянського суспільства, самого себе як громадянина України та відповідною громадянською поведінкою.

Особливостями громадянських якостей як особистісних якостей людини є те, що вони соціальні за своєю природою, але індивідуальні за формами оволодіння та вираження; виконують функцію регуляторів громадянської поведінки. Встановлено, що громадянські якості – внутрішні особливості особистості, що складаються з певної сукупності знань, переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій, переконань особистості, які допомагають людині усвідомити її місце в суспільстві, її права та обов'язки, відповідальність перед співвітчизниками, Батьківщиною та самою собою і визначають її громадянську поведінку.

Процес формування громадянських якостей у вихованців інтернатних закладів ґрунтується на використанні відповідного діагностичного інструментарію для визначення таких сукупностей критеріїв та показників: *когнітивні*: знання про сутність громадянських якостей (громадянської правосвідомості, громадянської відповідальності, громадянської ініціативності); розуміння значення громадянських якостей особистості для становлення і розвитку суспільства; усвідомлення своєї ролі в суспільстві, як громадянина; *емоційно-ціннісні*: особистісно-ціннісне ставлення до себе як громадянина і суспільства; внутрішня готовність до реалізації громадянських якостей (громадянської правосвідомості, громадянської відповідальності, громадянської ініціативності)

через власну діяльність; *поведінково-діяльнісні*: реалізація здобутих громадянських знань та якостей у повсякденному житті; прояв здатності керуватися громадянськими цінностями у своїй суспільній діяльності.

Результати педагогічної діагностики дозволили виявити недоліки в освітньому процесі інтернатних закладів щодо громадянських якостей вихованців, коригувати їх завдяки прогнозуванню й апробації сукупності педагогічних умов.

Теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено педагогічні умови формування громадянських якостей підлітків інтернатних закладів, а саме: організацію соціально-виховного середовища інтернатного закладу; підготовку педагогів інтернатних закладів до формування громадянських якостей у вихованців; науково-методичне забезпечення процесу формування громадянських якостей (громадянської правосвідомості, громадянської відповідальності, громадянської ініціативності) у підлітків закладів інтернатного типу; формування у підлітків інтернатних закладів громадянської правосвідомості, відповідальності, ініціативності.

Наукове видання

ГРОМАДЯНСЬКІ ЯКОСТІ ПІДЛІТКІВ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА СТАНОВЛЕННЯ

Монографія

Літературний редактор *А. І. Грїтчина.*

Технічний редактор *О.М. Корнілов*
Комп'ютерна верстка *В.М. Яценко*
Редактор *Ю.А. Степаненко*
Оформлення обкладинки *Ю.В. Тарасова*

Видано державним коштом. Продаж заборонено.

Підп. до друку 28.08.2018. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. др. арк. 7.91.
Замовлення № 614.

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД»
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000.
25006, м. Кропивницький, вул. Декабристів, 29
тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05
E-mail: design@imex.kr.ua

